

**Απελευθέρωση και τεκνοθεσία: μια νέα
επιγραφική μαρτυρία από το ιερό του Ηρακλή
Κυναγίδα στις Πέτρες Εορδαίας**

Ελπινίκη Ναούμ, Πασχάλης Πασχίδης

doi: [10.12681/tekmeria.42148](https://doi.org/10.12681/tekmeria.42148)

Copyright © 2025, Ελπινίκη Ναούμ, Πασχάλης Πασχίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ναούμ Ε., & Πασχίδης Π. (2025). Απελευθέρωση και τεκνοθεσία: μια νέα επιγραφική μαρτυρία από το ιερό του Ηρακλή Κυναγίδα στις Πέτρες Εορδαίας. *Tekmeria*, 19, 119–156. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.42148>

Απελευθέρωση και τεκνοθεσία: μια νέα επιγραφική μαρτυρία από το ιερό του Ηρακλή Κυναγίδα στις Πέτρες Εορδαίας

Ο οικισμός και η ανασκαφή του

Ο αρχαιολογικός χώρος των Πετρών¹ βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της Περιφερειακής Ενότητας Φλώρινας, πολύ κοντά στον σύγχρονο οικισμό των Πετρών (περί τα 1.200 μ. προς τα νοτιοδυτικά του) και την αντίστοιχη ομώνυμη λίμνη. Η θέση είναι φυσικά οχυρή και στρατηγικά επιλεγμένη, καθώς ελέγχει τον κάμπο που απλωνόταν μπροστά της (εικ. 1). Ο οικισμός είναι κτισμένος σε τραπεζιόσημο λόφο, περιτριγυρισμένο από ορεινούς όγκους, σε υψόμετρο που φτάνει τα 720 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Ακολουθεί ένα ελεύθερο πολεοδομικό σύστημα προσαρμοσμένο στη γεωμορφολογία του εδάφους, καθώς αναδύεται σε κλιμακωτά άνδηρα διαφορετικού πλάτους, που ενισχύονται από ισχυρούς αναλημματικούς λιθόκτιστους τοίχους, ενώ η πρόσβαση στα συγκροτήματα των κατοικιών γινόταν από δρόμους παράλληλους προς τις φυσικές καμπύλες του λόφου. Ο οικισμός ήταν τειχισμένος και τμήματα του τείχους έχουν εντοπιστεί σημειακά. Τα σπίτια οργανώνονταν μέσα στις πολεοδομικές νησίδες κατά ομάδες τριών ή τεσσάρων, το ένα σε επαφή με το άλλο. Το κάθε σπίτι είχε ωφέλιμο εμβαδό περίπου 180-200 τ.μ.,

1. Ο χώρος ήταν γνωστός ήδη από το 1913 από επιγραφές που ήταν εντοιχισμένες στην εκκλησία του χωριού των Πετρών, τον Αγ. Νικόλαο (Παπαδάκης 1913, 430-432). Είκοσι χρόνια αργότερα, ο αρχαιολόγος Α. Κεραμόπουλλος πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία εντοπίστηκαν θεμέλια οικιών (Κεραμόπουλλος 1933α, 62-63). Από το 1982 ως το 1999 έγιναν συστηματικές ανασκαφικές έρευνες από τη δρ. αρχαιολόγο Π. Αδάμ-Βελένη, η οποία αποκάλυψε μεγάλο μέρος του οικισμού και κατέστησε γνωστό τον χώρο στο επιστημονικό και το ευρύ κοινό με πληθώρα δημοσιεύσεων. Από το 2011 ως το 2023 οι έρευνες συνεχίστηκαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Φλώρινας με υπεύθυνη αρχαιολόγο τη δρ. αρχαιολόγο, μουσειολόγο Ε. Ναούμ. Ακολούθησε μικρής χρονικής διάρκειας ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη το 2017 και συντήρηση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας (υπό τη διεύθυνση της δρ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη), του ΕΣΠΑ Δυτικής Μακεδονίας 2011-2014, καθώς και του ΕΣΠΑ Δυτικής Μακεδονίας 2014-2020, ώστε ο χώρος να γίνει επισκέψιμος και προσβάσιμος στο κοινό. Βλ., μεταξύ άλλων, Αδάμ-Βελένη 1988 (με τα παλαιότερα ευρήματα από την περιοχή)· 1997· 1998· 1998β· Adam-Véléni 2012· Ναούμ 2019· 2022· 2023.

κατά κανόνα σε δυο ορόφους. Τα ισόγεια των σπιτιών ήταν χτισμένα με λασπόκτιστη αργολιθοδομή μέχρι το ύψος του 1 μ. περίπου· από εκεί και πάνω η δόμηση συνεχιζόταν με ωμόπλινθους. Στο ισόγειο υπήρχαν οι βοηθητικοί χώροι του σπιτιού, εργαστήρια για κατασκευή ειδών προς πώληση στο μπροστινό τμήμα του ισογείου και στο βάθος αποθήκες με πιθάρια διαφόρων μεγεθών για τη φύλαξη καρπών. Αρκετά συχνή είναι και η ανεύρεση χειρόμυλων που τοποθετούνταν πάνω σε κτιστές κατασκευές στις γωνίες δωματίων του ισογείου. Στον όροφο χωροθετούνταν συνήθως δύο δωμάτια καθημερινής διαβίωσης.

Οι ανασκαφικές έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο, που συνέβαλαν στη διασαφήνιση των οικιστικών φάσεων της πόλης, αναπτύχθηκαν σε τρεις τομείς: 1) στο νότιο πλάτωμα· 2) στη συνοικία της κρήνης· 3) στην ακρόπολη, στο ανώτατο υψίπεδο του λόφου (**εικ. 2**).

Η ακρόπολη αποτελούσε σημαντικό τμήμα της αρχαίας πόλης και διέθετε πιθανότατα και ένα είδος περιβόλου. Οι παλαιότερες ενδείξεις κατοίκησης του χώρου ανάγονται στην Εποχή του Σιδήρου, ενώ παρατηρείται συνεχής οργανωμένη κατοίκηση από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. ως τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. (μετά από μια ενδιαμέση φάση καταστροφής στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.), όταν χρονολογείται και η οριστική καταστροφή της πόλης.² Καθοριστικό για την χρονολόγηση της καταστροφής λίγο μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. είναι αγγείο όπου φυλασσόταν θησαυρός με 125 ασημένια δηνάρια κοπών μεταξύ 106 και 42 π.Χ., ο οποίος προφανώς σχετιζόταν με τον ρωμαϊκό εμφύλιο της δεύτερης Τριανδρίας που κατέληξε στις μάχες των Φιλίππων.³

Στο νότιο τμήμα του μεγάλου πλατώματος της ακρόπολης κυριαρχούν δυο κτίρια μεγάλων διαστάσεων, το κτίριο Α (21,10 x 10,10 μ.) και το κτίριο Β (14 [σωζόμενο μήκος] x 10,10 μ.), με δρόμο να μεσολαβεί ανάμεσά τους (**εικ. 3**). Το κτίριο Β διατηρείται αποσπασματικά, ωστόσο το πλάτος του είναι ίδιο με εκείνο του κτιρίου Α. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με γεωφυσικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά από το Εργαστήριο Γεωφυσικής του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας,⁴ σε ένα τμήμα βορείως των κτιρίων Α και Β δεν εντοπίστηκαν

2. Βλ. αναλυτικά Ναούμ 2023, 33-51.

3. Θησαυρός: Αδάμ-Βελένη 2000, 133-153. Πριν από τις μάχες των Φιλίππων το 42 π.Χ., οι οκτώ λεγεώνες των Γ. Νωρβανού και Δεκιδίου Σάξα είχαν αποβιβαστεί στην Ήπειρο και διασχίσει τη Μακεδονία για να πάρουν θέση κοντά στους Φιλίππους (Κάσσιος Δίων 47.35-Αππ. Έμφ. 4.87), ώστε να ανακόψουν την πορεία Κασσίου και Βρούτου προς τη δύση. Για τις καταστροφές στους οικισμούς της Άνω Μακεδονίας από τον ρωμαϊκό εμφύλιο του 48 π.Χ., που διεξήχθη και στα εδάφη της, βλ. αναλυτικά Κεραμόπουλλος 1933β.

4. Το εγχείρημα ανέλαβε η ομάδα του δρ. Ν. Παπαδόπουλου και του δρ. Δ. Οικονόμου.

αρχιτεκτονικές δομές και συνεπώς πρόκειται για έναν ανοιχτό χώρο, ένα είδος «πλατείας». Όλα τα παραπάνω στοιχεία υποδηλώνουν πιθανότατα ότι πρέπει να υπήρχε κεντρικός σχεδιασμός στην οργάνωση του χώρου κατά την τελευταία φάση κατοίκησης της πόλης, από τα μέσα του 2ου ως τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Ο κεντρικός αυτός σχεδιασμός περιλάμβανε μια κεντρική πλατεία στο μέσο της επίπεδης επιφάνειας της ακρόπολης και γύρω της κτίρια με δημόσιο χαρακτήρα, όπως ήταν πιθανότατα τα κτίρια Α και Β.

Το κτίριο Α διέθετε τέσσερις χώρους (δύο στενούς χώρους στα άκρα του και δύο μεγαλύτερους στο κεντρικό του τμήμα),⁵ ενώ από το κτίριο Β διασώθηκαν τουλάχιστον δύο χώροι. Η είσοδος του κτιρίου Α, πλάτους 2 μ., πραγματοποιείται από τη δυτική μακριά πλευρά, ενώ στη συνέχεια η μετάβαση στον χώρο προς βορρά γίνεται από ένα έκκεντρο άνοιγμα πλάτους 1,90 μ. Στο κέντρο του πίσω μεγάλου χώρου αποκαλύφθηκε μια κυλινδρική βάση διαμέτρου 0,45 μ., που χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη της ανωδομής. Το δάπεδο πρέπει να ήταν χωμάτινο. Το κτίριο φαίνεται ότι έχει υποστεί επεμβάσεις κατά τη διάρκεια χρήσης του, χωρίς να είναι δυνατό να τοποθετηθούν αυτές με ακρίβεια χρονικά. Η μορφή του ωστόσο θυμίζει ναόσχημα κτίρια στην περιοχή της Μακεδονίας. Η δρομικότητα του κτιρίου και οι στενόμακροί χώροι στο βόρειο και νότιο πέρας του παραπέμπουν σε άστυλο ναό στον τύπο του μεγάρου. Αυτός ο τύπος, όπως έχει παρατηρηθεί από την Δρούγου,⁶ εμφανίζεται στη Μακεδονία και την Ήπειρο, και είναι γνωστός ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. Το κτίριο Α της ακρόπολης των Πετρών εμφανίζει αρκετά κοινά στοιχεία με ναόσχημο κτίριο στο Καστρί Γρεβενών. Συγκεκριμένα, στην οχυρωμένη ακρόπολη του Καστριού διαμορφώνεται ένα οικοδομικό συγκρότημα που περιλαμβάνει έναν άστυλο ναό, μια δωρική στοά και ένα αταύτιστο οικοδόμημα, και περικλείει έναν ανοιχτό χώρο, μια πλατεία.⁷ Αντίστοιχα στοιχεία εντοπίζονται και στην ακρόπολη των Πετρών.

συμμετείχαν και οι δρ. Ν. Αργυρίου, δρ. G. Cantoro και δρ. Χ. Πολυκρέτης. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν στην ακρόπολη, στις νότιες πλαγιές της ακρόπολης, καθώς και σε παρακείμενες αγροτικές εκτάσεις.

5. Το κτίριο αποτελείται από έναν στενό ορθογώνιο χώρο στα νότια διαστάσεων 2,10 x 9 μ., έναν μεγαλύτερο χώρο διαστάσεων 8 x 9 μ. βορειότερα, έναν ακόμη μεγάλο ορθογώνιο χώρο διαστάσεων 7 x 8,20 μ., και έναν μακρόστενο χώρο διαστάσεων 1,80 x 8 μ. για τον οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία ώστε να γνωρίζουμε το σημείο εισόδου του, και μάλλον θα λειτουργούσε ως οπισθόδομος.

6. Δρούγου 2015, 54-55.

7. Δρούγου 2015, 47-57· για την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Δρούγου, Καλλίνη, Τρακατέλλη 2011, 57 σημ. 1.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης το 2021 πραγματοποιήθηκε τομή στον πίσω στενό χώρο του κτιρίου Α, όπου αποκαλύφθηκε ορθογώνια ενεπίγραφη στήλη (εικ. 4-5). Το περιεχόμενο της επιγραφής που δημοσιεύουμε εδώ, η εύρεσή της σε αυτόν τον στενό χώρο ενός δημόσιου κτιρίου που μοιάζει με οπισθόδομο, η συνολική μορφή του κτιρίου με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του και τις μεγάλες διαστάσεις του, οδηγούν στην άποψη ότι το κτίριο είναι πιθανό να λειτουργούσε ως ιερό του Ηρακλή Κυναγίδα. Επιπλέον, η χωροθέτηση του κτιρίου σε κεντρικό σημείο του πλατώματος της ακρόπολης δίπλα σε έναν δημόσιο ανοιχτό χώρο όπως η πλατεία που αναφέρθηκε παραπάνω και η ύπαρξη μιας ακόμη απελευθερωτικής επιγραφής κατόπιν τάματος στον Ηρακλή Κυναγίδα,⁸ η οποία εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από τον αρχαιολογικό χώρο Πετρών, και άρα θα μπορούσε κάλλιστα να έχει μεταφερθεί από το κτίριο Α, ενισχύουν την άποψη ότι το κτίριο αυτό είχε λατρευτική χρήση. Η απουσία πάντως άλλων ευρημάτων από αυτόν τον χώρο, που θα μπορούσαν να δώσουν περαιτέρω πληροφορίες για τη χρήση του και να επιβεβαιώσουν την ταυτότητα του λατρευόμενου θεού, δυσχεραίνει την επιβεβαίωση του λατρευτικού χαρακτήρα του κτιρίου. Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι στο κτίριο Β βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου αγαλαματιδίου στο οποίο απεικονίζεται ένα χέρι που κρατάει κεραυνό⁹ και συνεπώς η εικονιζόμενη μορφή ήταν ο θεός Δίας. Η παρουσία του αποτελεί ένδειξη λατρείας και σε αυτόν τον χώρο, χωρίς, και πάλι, να υπάρχουν άλλα σχετικά ευρήματα. Συνεπώς, είναι πιθανή η ύπαρξη δυο λατρευτικών κτιρίων, που κατασκευάστηκαν εξαρχής βάσει κεντρικού σχεδιασμού, σε άμεση γειτνίαση με έναν ανοιχτό δημόσιο χώρο στην ακρόπολη του οικισμού.

Για τη χρονολόγηση του κτιρίου Α τα δεδομένα αντλούνται κυρίως από την κεραμική και τις νομισματικές μαρτυρίες, ενώ σημαντικά είναι τα ευρήματα του υποκείμενου στρώματος καταστροφής, το οποίο διατηρείται σε σημεία, και χρονολογείται πιθανόν στα μέσα περίπου του 2ου αι. π.Χ.,¹⁰ οπότε μάλλον σχετίζεται με τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Μακεδονίας. Τα ευρήματα αυτά συνεπώς τοποθετούν το κτίριο Α χρονικά μετά από αυτήν την περίοδο. Η χρονολόγηση της νέας επιγραφής το 61/60 π.Χ. (βλ. κατωτέρω) συνάδει με τη χρονολόγηση της τελικής φάσης χρήσης του κτιρίου και συνεπώς μας τοποθετεί χρονικά στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ., λίγο πριν από την περίοδο οριστικής καταστροφής του οικισμού.

8. ΕΑΜ 115· βλ. κατωτέρω.

9. ΠΕ 2017/67· βλ. Ναούμ 2023, 55, εικ. 59.

10. Δυστυχώς δεν έχει μελετηθεί συστηματικά ακόμη η κεραμική και δεν έχει γίνει πλήρης συσχετισμός των ευρημάτων. Ωστόσο, η παρουσία ανάγλυφης κεραμικής και τμημάτων μακεδονικών αμφορέων μας τοποθετούν χρονικά σε αυτήν την περίοδο.

Η επιγραφή (εικ. 5-10)

Αποθήκη Πετρών ΠΕ 2020/1. Μικρή ορθογώνια στήλη από λευκό μάρμαρο χωρίς επίστεψη ή στοιχεία διακόσμησης. Οι πλαϊνές όψεις είναι πολύ αδρά κατεργασμένες, στην οπίσθια όψη δεν έχει γίνει καμιά κατεργασία –έχει αφαιρεθεί χωρίς απόπειρα εξομάλυνσης ακόμη κι ένα μεγάλο έζαρμα στο κέντρο της επιφάνειας–, ενώ μόνο η κάτω και, σε μικρότερο βαθμό, η άνω επιφάνεια φέρουν ίχνη στοιχειώδους επεξεργασίας. Η ατελής επεξεργασία της στήλης, που σημαίνει ότι μόνο η κύρια όψη της ήταν ορατή, σε συνδυασμό με την απουσία άλλων ανασκαφικών στοιχείων από τον οπισθόδομο του κτιρίου Α, δημιουργεί απορίες για τον τρόπο στήριξης και την αρχική θέση της στήλης. Διαστάσεις: 0,37 x 0,247 x 0,085. Ύψος γραμμάτων: 0,01-0,015. Διάστιχο: 0,003-0,005. Η χάραξη είναι σχετικά αμελής, ιδίως ως προς την οριζόντια στοίχιση των γραμμάτων, τα οποία φέρουν μάλλον έντονους ακρεμόνες.

[Ἔτου]ς ὀγδοῦ καὶ ὀ-
 [γδοε]κοστοῦ· ὕ Παρα-
 [μόνα] Δαβρέου Βρυ-
 4 [να]ία, ἀπελευθερω-
 [θ]εῖσα ὑπὸ Δαβρέου
 τοῦ Ἀλεξάνδρου
 Βρυναίου καὶ Ἀλε-
 8 ξάνδρου τοῦ Κλεο-
 νίκης καὶ Κλεονίκης
 τῆς Νεοπτολέμου
 Ἄρκυνιέων, Ἡρακλῆ
 12 ὕ Κυναγίδα· ὕ καὶ τὸ
 ὕ γινόμενον φιαλι-
 ὕ ὕ κόν.

Στ. 4: Πριν από το πρώτο σαφώς σωζόμενο γράμμα (άλφα) διακρίνεται κάτω ίχνος ακρεμόνα από κάθετη γραμμή. Στ. 11: Η γραφή Ἡρακλῆ δεν είναι σαφές αν οφείλεται σε χαρακτηριστική αβλεψία (που θα ήταν πάντως η μοναδική της επιγραφής), ή σε ορθογραφικό λάθος που αντανακλά πρώιμο ιωτακισμό.

Η επιγραφή χρονολογείται το 88ο έτος, προφανώς της επαρχιακής χρονολόγησης, όπως προκύπτει τόσο από το γεγονός ότι το έτος δεν προσδιορίζεται ως σεβαστόν, όσο και από τον τύπο των γραμμάτων, που προσιδιάζει περισσότερο στο

πρώτο μισό του 1ου αι. π.Χ. παρά στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.¹¹ Βρισκόμαστε συνεπώς στο 61/60 π.Χ., λίγο πριν από τη φάση οριστικής καταστροφής του οικισμού των Πετρών, όπως σημειώθηκε ανωτέρω.

Ειδολογικά, η επιγραφή ανήκει στην κατηγορία των αναθηματικών επιγραφών, αναμνηστικών της απελευθέρωσης δούλων. Παρότι δεν αφορά ανάθεση αγγείου ή άλλου αντικειμένου από την απελευθερούμενη δούλη, οπότε ως ανάθημα στον Ηρακλή Κυναγίδα πρέπει να νοηθεί η ίδια η στήλη,¹² δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αφορμή της ανάθεσης ήταν η απελευθέρωση της Παραμόνας.

Απελευθερώσεις, η λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα και το φιαλικόν

Η λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα στον οικισμό των Πετρών ήταν ήδη γνωστή και από άλλη, ελάχιστα μεταγενέστερη, απελευθέρωση δούλης, της Μέλισσας, την

11. Χαρακτηριστικά είναι ιδίως τα πι, που ακόμη έχουν κοντύτερη τη δεξιά κάθετη κεραία. Κοντινότερα ίσως παράλληλα από την Άνω Μακεδονία για τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής μας είναι η ελαφρά παλαιότερη (και πιο επιμελώς χαραγμένη) επιγραφή EAM 47 από την Αιανή και η επίσης ελαφρά παλαιότερη EAM Suppl. 26 (SEG 38, 665) από τη Μαυροπηγή. Χαρακτηριστική για τη σύγκριση με επιγραφές της Άνω Μακεδονίας των μέσων του 1ου αι. μ.Χ. (από τις οποίες ο τύπος των γραμμάτων της επιγραφής μας φαίνεται σαφώς προγενέστερος) είναι, π.χ., η EAM 188 από το Άργος Ορεστικόν. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο τύπος των γραμμάτων της επιγραφής διαφέρει σημαντικά από εκείνον της άλλης, σχεδόν σύγχρονης απελευθερωτικής επιγραφής από τις Πέτρες (EAM 115· πρβλ. κατωτέρω), η οποία, κατά συνέπεια, είναι έργο άλλου χαρακτή.

12. Για άλλα μακεδονικά παραδείγματα της πρακτικής αυτής κατά τις απελευθερώσεις δούλων, βλ. EAM 20 από την Ελίμεια (ιερό Ηρακλή Κυναγίδα), EAM 96 από τη νότια Εορδαία (ιερό Ηρακλή, πιθανότατα Κυναγίδα) και EKM Β' 402-405 (ιερό Αθηνάς Κυρρεστίδος) από την Κύρρο. Για ελληνιστικά παραδείγματα από τη Θεσσαλία, βλ. Tziafalias, Darmezis 2015-2016 (SEG 46, 403-454 και BE 2017, 293). Στην περίπτωση της Λάρισας, υποστηρίχθηκε από τους πρώτους εκδότες (ό.π. 136-137) πως το φέρον μνημείο των επιγραφών που μνημονεύουν τις απελευθερώσεις (λιθόπλινθοι από την ανωδομή κτιρίου) αποτελούσε το ισοδύναμο του φόρου που όφειλαν οι απελευθερούμενοι (πρβλ. τη φράση ἔθηκε τοὺς λίθους κατὰ τὸν νόμον στις απελευθερωτικές επιγραφές της Βύλλιδος SEG 35, 679-35, 696-38, 523). Στην περίπτωση των Πετρών (όπου η αναμνηστική επιγραφή χάραχθηκε σε ελεύθερα ιστάμενη στήλη), σ' εκείνην της Κύρρου (όπου οι αναμνηστικές επιγραφές χάραχθηκαν σε δεύτερη χρήση λιθοπλίνθου), και πιθανότατα στις περιπτώσεις των χαμένων σήμερα EAM 20 και 96 (μάλλον ελεύθερα ιστάμενα μνημεία), η ερμηνεία αυτή αποκλείεται· βλ. εξάλλου τις βάσιμες αντιρρήσεις του Ά. Χανιώτη στα σχόλια του SEG ακόμη και για την περίπτωση της Λάρισας. Για αναθέσεις αντικειμένων που σηματοδοτούν (και ολοκληρώνουν) την απελευθέρωση, βλ. κατωτέρω.

οποία άφηκεν ἐλευθέραν κατόπιν τάματος (κατ' εὐχήν) στον Ηρακλή Κυναγίδα ο Εὐδίκος του Ταυρίωνος, που φέρει επίσης το εθνικό Βρυναῖος, όπως και ο ἀπελευθερωτής της νέας επιγραφής και, όπως είδαμε, προέρχεται πιθανότατα από τον ίδιο χώρο με το νέο εὐρημα.¹³ Ως γνωστόν, η λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα ήταν εξαιρετικά δημοφιλής σε ολόκληρο το δυτικά του Αξίου τμήμα του μακεδονικού βασιλείου¹⁴ και καθοριστικής σημασίας για τη σύνδεση της ελίτ των πόλεων με τη βασιλική αυλή,¹⁵ ενώ, παράλληλα, η κυνηγετική υπόσταση του Ηρακλή αποτελεί τον μόνο ἄρρηνα θεό που συνδέεται με τις ἀπελευθερώσεις κατά την ελληνιστική περίοδο.¹⁶

13. *EAM* 115, 57-55 π.Χ. Για τη σημασία της επιγραφής αυτής για την κατανόηση της μετάβασης από τις ἀπελευθερώσεις «αστικού δικαίου» στις ἀπελευθερώσεις με ανάθεση του δούλου σε μια θεότητα, που αποτελούν το κυρίαρχο είδος ἀπελευθερωτικής πράξης στη ρωμαϊκή Μακεδονία, βλ. στο οικείο λήμμα του *EAM Suppl.* (σ. 83). Η νέα επιγραφή των Πετρών δεν αφήνει να διαφανούν λεπτομέρειες για τη διαδικασία της ἀπελευθέρωσης όπως και σε άλλες ελληνιστικές επιγραφές που απλώς μνημονεύουν την ἀπελευθέρωση δούλων, σημειώνεται μόνο το αποτέλεσμα της διαδικασίας και όχι η ἀπελευθερωτική πράξη αυτή καθ' εαυτήν (πρβλ. σχετικά Πασχίδης, υπό έκδοση).

14. Στη Μακεδονία η λατρεία μαρτυρείται επιγραφικά (εκτός των δύο επιγραφών από τις Πέτρες) στη Δερρίοπο (*IG X 2.2*, 319), την Πελαγονία (*IG X 2.2*, 172), την Εορδαία (*EAM* 96-97 –στην πρώτη περίπτωση το επίθετο του θεού δεν αναγράφεται, αλλά το γεγονός ότι πρόκειται για ανάθεση ἀπελευθερωθέντος δούλου καθιστά ασφαλή την υπόθεση ότι πρόκειται για τον Κυναγίδα), την Τυμφαία (*EAM* 30 –και εδώ λείπει το επίθετο του θεού, αλλά πρόκειται και πάλι για ανάθεση ἀπελευθερωθέντος δούλου), την Ελίμεια (*EAM* 6 και 20), την Περραιβία (*SEG* 64, 495-496 [πρβλ. 491: ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέους], ἴσως *SEG* 55, 600 και Kravaritou 2023, 126-127 [χωρίς το επίθετο Κυναγίδας] και μάλλον Αρβανιτόπουλλος 1924, 149 αρ. 392 [πάλι χωρίς το επίθετο Κυναγίδας]), την Ἐδεσσα (*EKM B'* 135-136), τη Βέροια (*EKM A'* 3, 29-34, 134) και την Πέλλα (*EKM B'* 442). Για τη μεταφορά της λατρείας στο βασιλικό ἴδρυμα της Δημητριάδας, βλ. ἴσως *IG IX 2*, 359α και, κυρίως, *SEG* 56, 625· γενικότερα για τη λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα στη Θεσσαλία, βλ. Kravaritou 2023, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

15. Για την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη λατρεία του Ηρακλή στη Μακεδονία, τη λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα ειδικότερα, τον ρόλο των κυνηγών και μετέπειτα ιερών της λατρείας στην πόλη και τη βασιλική αυλή, βλ. ιδίως Hatzopoulos 1994, 87-111, καθώς και, μεταξύ άλλων, Αλλαμανή-Σουρή 1993, 87-89 και 98-100· Allamani-Souri, Voutiras 1996, 27-28· Πιάδου 1998· Χατζηνικολάου 2011, 147-149· Mari 2011, 461· Daubner 2018, 127-129· Kravaritou 2023, 101-102.

16. Πρβλ. Hatzopoulos 1994, 118-119. Δεν είναι ἴσως τυχαίο ότι και ο δεύτερος ἄρρηνα θεός που μαρτυρείται ως προστάτης των ἀπελευθερώσεων στη Μακεδονία (ο τρίτος είναι ο ανώνυμος Ἴηρος της *EAM* 59), ο Διόνυσος Ψευδάνωρ (βλ. *EKM A'* 53-57· για τη μεταγενέστερη

Η σύνδεση του Ηρακλή Κυναγίδα με τις απελευθερώσεις δούλων τεκμαίρεται από την υποχρέωση των δούλων να αναθέτουν κατά την απελευθέρωσή τους φιάλες ή άλλα αγγεία στο ιερό του θεού. Η υποχρέωση αυτή μαρτυρείται για πρώτη φορά σε επιστολή του Δημητρίου, γιου και συμβασιλέα του Αντιγόνου Γονατά, στον επιστάτη της Βέροιας Άρπαλο το 248 π.Χ.¹⁷ Με αυτήν, ο Δημήτριος ορίζει να ανατίθενται από τους απελευθερωθέντες δούλους όχι πλέον φιάλες όπως στο παρελθόν –καθώς υπήρχε ήδη υπερπληθώρα τέτοιων αγγείων στο ιερό– αλλά κέρατα και σκύφοι.¹⁸ Η βασιλική διαταγή φαίνεται πως εφαρμόστηκε και δημιούργησε νέες αναθηματικές συνήθειες στη Βέροια, που διατηρήθηκαν ακόμη και μετά την κατάλυση του βασιλείου, καθώς τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. μαρτυρούνται αναθέσεις σκύφων στο τοπικό ιερό του θεού από απελευθερωθέντες δούλους.¹⁹

Σε αντίθεση με τα ανωτέρω παραδείγματα, ανάθεση αγγείου στο ιερό από την απελευθερωθείσα Παραμόνα της επιγραφής μας δεν μνημονεύεται. Στο τέλος του κειμένου όμως σημειώνεται ότι η Παραμόνα κατέβαλε (το ρήμα υπονοείται) και τὸ γινόμενον φιαλικόν. Ο όρος φιαλικόν (ενν. τέλος)²⁰ δεν μαρτυρείται με

βιβλιογραφία, βλ. στα οικεία λήμματα του *EKM A' Suppl.*), συνδέεται κι αυτός μυθολογικά με το βασιλικό παρελθόν, είτε η λατρεία του αποτελεί αναβίωση παλαιάς λατρείας, είτε επινόηση των αυτοκρατορικών χρόνων με αναγωγή στο μακρινό παρελθόν.

17. *EKM A' 3*. Για τη μακρά συζήτηση σχετικά με τη χρονολόγηση της επιγραφής, βλ. *EKM A' Suppl.* σ. 43, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

18. *EKM A' 3*, στ. 9-13.

19. *EKM A' 31-33*. Για την *EAM 30* από την Τυμφαία, όπου ίσως μαρτυρείται ανάθεση φιαλίσκου (;), βλ. σημ. 21, κατωτέρω. Φιάλες ανατίθενται από τους απελευθερωθέντες και στη Γόρτυνα (*SEG 48, 1208*, μέσα 2ου αι. π.Χ.). Για το πολυσυζητημένο ζήτημα των ἐξελευθερικῶν φιαλῶν της Αθήνας (*IG II² 1553-1578*), που μέχρι πρότινος η συντριπτική πλειονότητα των ερευνητών θεωρούσε ότι συνδέονται με απελευθερώσεις δούλων, βλ., μεταξύ άλλων, την αναθεωρητική ερμηνεία της Meyer 2010, με τις λεπτομερείς αντιρρήσεις του Vlassopoulos 2011 και της Zelnick-Abramovitz 2013, 94-105 (πρβλ. και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο *SEG 65, 114*, καθώς και Kamen 2023, 85-87)· σε αδημοσίευτη μελέτη του, ο E.M. Harris επανεξετάζει το θέμα, αρνούμενος και αυτός την παραδοσιακή ερμηνεία.

20. Πρβλ. την ορολογία στην απελευθερωτική επιγραφή από τη Δημητριάδα *SEG 37, 450*, στ. 22-23: καὶ ἔδωκε τὸ ἐλευθερικὸν τέλος (όπου το τέλος το πληρώνει ο απελευθερωτής). Βλ. επίσης *P. Strasb. III 135*, στ. 14-21: Σαραπιὰς ἀφ[ει]μένη | ἐλευθέ[ρ]α ὑπὸ Εὐ[ὸ]δαμον[ί]δος Ἴ[ε]ρω[ν]ος τὸ [τ]ῆς ἀνακη|ρύξεως τῆς ἐλ[ευ]θερώ[σ]ε[ω]ς αὐτῆς | κηρυκ[ι]κὸν τέλος | πλήρη[ς]. Το ουδέτερο επιθέτου με την παραγωγική κατάληξη -ικόν (οπότε υπονοείται το ουσιαστικό τέλος) συναντάται συχνά και σε άλλα ονόματα φόρων: π.χ. ἀγοραστικόν, ἀναβολικόν, ἀργυρικόν, βεβαιωτικόν, διαγωγικόν, ἐλευθερικόν, ἐγκτητικόν, ἐπιβατικόν, ἐπιστατικόν,

ασφάλεια²¹ σε άλλα επιγραφικά ή γραμματειακά κείμενα. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία όμως ότι συνδέεται ακριβώς με τις φιάλες που ήταν, όπως είδαμε, υποχρεωμένοι αρχικά να αναθέτουν στο ιερό οι απελευθερωθέντες δούλοι. Ο όρος γινόμενον, αντιθέτως, είναι γνωστός από δεκάδες παραδείγματα απελευθερωτικών επιγραφών της Θεσσαλίας, όπου δηλώνει ακριβώς το χρηματικό «παράβολο» που όφειλαν να καταβάλουν οι απελευθερωθέντες δούλοι στην πόλη για τη διασφάλιση της νομιμότητας της απελευθερωτικής πράξης, καθώς και για τη δημοσιοποίηση αυτής, σύμφωνα με την πειστική ερμηνεία της Zelnick-Abramovitz.²² Φαίνεται λοιπόν ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση του οικισμού των Πετρών περί τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., οι απελευθερωθέντες δούλοι είχαν πλέον την ευχέρεια –ή ίσως την υποχρέωση– αντί να αναθέτουν στο ιερό του θεού αγγεία, να καταβάλλουν το χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στην αξία του αγγείου. Εξάλλου, το γεγονός ότι η χρηματική αξία των σκύφων που ανατίθενται στο ιερό του Ηρακλή Κυναγίδα στη Βέροια κατά τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. είναι ρητά προσδιορισμένη, αντιστοιχεί δηλαδή προγραμματικά σε ένα συγκεκριμένο χρηματικό τέλος,²³ προλεγαίνει το

ιατρικόν, κηρυκικόν, λειτουργικόν, πορνικόν, χωματικόν, κλπ. Για τη φορολόγηση γενικώς, βλ. Migeotte 2014, 229-277 (ιδίως 273-275 για τους «taxes d'enregistrement», στους οποίους, πιθανότατα, συγκαταλέγεται και το φιαλικόν για τη διάκριση τέλους και φόρου στη φορολογική ορολογία ειδικότερα, βλ. ιδίως Chankowski 2007.

21. Η χαμένη σήμερα (και αβέβαιης χρονολόγησης) επιγραφή EAM 30 από τον Άγιο Γεώργιο της Τυμφαίας δημοσιεύεται ως Θευδάς Νεικά[νο]ρρο[ς] | ἀπελεύθερος Ἡρακλεῖ φιαλί[σ]κον (το πατρώνυμο αποτελεί πρόταση του Edson). Την επιγραφή είχαν δει μόνο οι πρώτοι εκδότες (Wace, Woodward 1911-1912, 184), οι οποίοι σημειώνουν ορθά ότι η λέξη φιαλίσκος που συμπληρώνουν στο τέλος του κειμένου είναι αμάρτυρη αλλού. Στο απόγραφο τους, πριν από το ακρώτατο ίχνος της άνω δεξιάς κεραίας του κάππα σημειώνεται κενό το πολύ ενός γράμματος. Μήπως ο χώρος όπου η επιφάνεια ήταν φθαρμένη καταλαμβανόταν απλώς από το κάππα και πρόκειται και εδώ για τη λέξη φιαλικόν, το ίδιο ασύντακτη με την αναφορά της στην επιγραφή των Πετρών, δηλ. Θευδάς Νεικά[νο]ρρο[ς] | ἀπελεύθερος Ἡρακλεῖ φιαλικόν (scil. κατεβλήθη);

22. Zelnick-Abramovitz 2013, ιδίως 55-69, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

23. EKM A' 31-33. Ο σκύφος κάθε δούλου στη Βέροια είχε αξία 50 δραχμών, μεγαλύτερη τόσο από το θεσσαλικό γινόμενον, που μεταξύ 2ου αι. π.Χ. και 2ου αι. μ.Χ. ήταν 22,5 αττικές δραχμές (Zelnick-Abramovitz 2013, 58-59), όσο και από την αξία των φιαλών στην περίπτωση της Γόρτυνας (SEG 48, 1208), κόστους 32 αττικών δραχμών. Πρβλ. Χατζόπουλος 2000, 83-84, όπου το ποσό των 50 δραχμών στη Βέροια ερμηνεύεται ως το 1/10 της τιμής του δούλου. Σημειωτέον ότι οι ἐξελευθερικὰ φιάλαι (για τις οποίες, βλ. σημ. 19, ανωτέρω) έχουν αξία 100 δραχμών.

έδαφος για τη μετατροπή της αρχικής προσφοράς σε είδος σε χρηματική προσφορά.²⁴ Ασαφές παραμένει αν το ποσό του φιαλικού καταβαλλόταν στο ιερό, όπως κατά το μακεδονικό παρελθόν, ή στην πόλη, όπως στα θεσσαλικά παράλληλα. Το γεγονός ότι η σχετική φράση (καὶ τὸ γινόμενον φιαλικόν) είναι συντακτικά ασύνδετη με το υπόλοιπο κείμενο της επιγραφής επιτρέπει και τις δύο ερμηνείες: είτε ο συντάκτης του κειμένου σημείωσε εκ των υστέρων το χρηματικό ποσό του φιαλικού τέλους ως ανάθημα που αποδίδεται στο ιερό, είτε απλώς ένοιωσε την ανάγκη να επισημάνει ότι έχουν ολοκληρωθεί οι νόμιμες διαδικασίες προς τις αρχές της πόλης για την απελευθέρωση.

Τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και το νομικό καθεστώς της απελευθέρως Παραμόνας

Η Παραμόνα απελευθερώνεται από τρία άτομα: τον Δαβρέα του Αλεξάνδρου, Βρυναίο, τον Αλέξανδρο της Κλεονίκης και την Κλεονίκη του Νεοπτολέμου, Αρκυνεείς. Το φαινόμενο της συνιδιοκτησίας δούλων, ιδίως μεταξύ μελών μιας οικογένειας, μαρτυρείται πολύ συχνά στις απελευθερωτικές επιγραφές της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Αιτωλίας και άλλων περιοχών, όπου μαρτυρείται και το συναφές φαινόμενο της υποχρεωτικής οικογενειακής συναίνεσης στην απελευθέρωση δούλων.²⁵

Τα ονόματα Παραμόνα (συχνότατο όνομα δούλων στη Μακεδονία και αλλού), Άλέξανδρος, Κλεονίκη, Νεοπτόλεμος είναι πανελλήνια και ήδη γνωστά και δημοφιλή από παλιά στο μακεδονικό ονομαστικό,²⁶ κι έτσι δεν χρίζουν σχολίων. Αντιθέτως, το όνομα Δαβρέας / Δαβρείας, ασαφούς ετυμολογίας,²⁷ είναι αξιοσημείωτο,

24. Για τις φιάλες ως μέσο συναλλαγών γενικότερα, πρβλ. Panagoroulou 2016 (και Παναγοπούλου 2023), ιδίως 187.

25. Βλ. π.χ. Cabanes 1989, 169-176· *I. Leukopetra* σσ. 39-41· Zelnick-Abramovitz 2005, 130-141 (ιδίως 131 σημ. 2, με πολλά παραδείγματα συνιδιοκτησίας)· *I. Bouthrôtos* σσ. 251-255· Tziafalias, Darmezis 2015-2016, 139 και 180-182.

26. Βλ. τα οικεία λήμματα στο *LGPN IV*· ας σημειωθεί πάντως ότι το πανελλήνιο όνομα Κλεονίκη είναι ιδιαίτέρως δημοφιλές στη Μακεδονία, όπου απαντά με μεγαλύτερη συχνότητα απ' ό,τι σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου.

27. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. *EAM* 93 και 118. Η Βοκοτοπούλου 1986, 111 θεωρεί συγγενικό το όνομα Διρβέας που μαρτυρείται στη συνθήκη Περγάμικα Β' - Αθηναίων (*IG I³* 89, στ. 67). Ο Panev 1993, 122-126 συνδέει το όνομα με την ΙΕ ρίζα *dhmbhr (πρβλ. τάφος) και το όνομα Διρβέας με το όνομα Δρεβέλαος (ας σημειωθεί ότι το λήμμα *SEG* 43, 359 μεταφέρει λανθασμένα τη θεωρία του Panev). Και οι δύο προτάσεις είναι μάλλον αυθαίρετες. Ο Χατζόπουλος (*BE* 1989, 450) υποθέτει, χωρίς ανάλυση, ότι το όνομα Δαρέας που

καθώς μαρτυρείται αποκλειστικά στη Μακεδονία,²⁸ και είναι ιδιαίτερος δημοφιλές ακριβώς στον οικισμό των Πετρών, και μάλιστα σε ηγετικές του οικογένειες: Δαβρείας ονομάζεται ο επώνυμος άρχων (;) της πόλης κάποια στιγμή τον 4ο αι. π.Χ.,²⁹ ο επώνυμος ιερέας του Διός Ελευθερίου και της Ρώμης στα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.,³⁰ καθώς και ο παππούς, πιθανότατα, του ιερέα σε ελαφρώς προγενέστερο επιτύμβιο της πόλης.³¹

Οι σχέσεις μεταξύ των τριών συνιδιοκτητών της Παραμόνας δεν δηλώνονται ρητά στο κείμενο. Ο Αλέξανδρος της Κλεονίκης είναι προφανώς γιος της Κλεονίκης του Νεοπτολέμου· το γεγονός ότι φέρει μητρώνυμο αντί πατρωνύμου αποτελεί ένδειξη –αλλά ασφαλώς όχι απόδειξη– ότι είναι τέκνο της Κλεονίκης από μη νόμιμο γάμο.³² Μητέρα και γιος κατάγονται από την Αρκυνία. Το όνομα της μακεδονικής αυτής πόλης ήταν ως τώρα γνωστό μόνο από προξενικό ψήφισμα των Γόννων της Θεσσαλίας στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. για τον σημαντικό αξιωματούχο του μακεδονικού στρατού και της μακεδονικής αυλής, γνωστό και από τον Πολύβιο, Αλέξανδρο του Αδμήτου, Μακεδόνα ἐξ Ἀρκυνίας. Με αυτά τα πενιχρά στοιχεία, η απόδοση της Αρκυνίας σε κάποια περιοχή της Μακεδονίας (πολλώ δε μάλλον η ακριβής τοποθέτησή της στον χάρτη) δεν είναι εφικτή.³³ Ο Δαβρέας, από την άλλη, είναι Βρυναίος

μαρτυρείται σε επιγραφή του Παλατιανού (*I. Amphaxitis* I 43 [SEG 46, 547]) αποτελεί παραλλαγή του ονόματος Δαβρέας / Δαβρείας.

28. Πλην Πετρών, το όνομα μαρτυρείται, με τη μορφή Δαβρέας, στη Βέρροια (*EKM* Α' 148, τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.), στα Καλίνδονια (*I. Amphaxitis* I 167 [SEG 36, 426], τέλη 4ου αι. π.Χ.) και για Μακεδόνες στην Αίγυπτο (*P. Count* 17, στ. 20, 243-217 π.Χ.· *P. Pintaudi* 34, στ. 18-19, 235 π.Χ.· *P. Diosk.* 18, στ. 43, 145 π.Χ.· Scheuble-Reiter 2012, 252-267 αρ. 2, στ. 12, 146 ή 135 π.Χ.).

29. *EAM* Suppl. 34 και (στη μορφή Δαβρίας, αν δεν πρόκειται για χαρακτηριστικό λάθος) 35· για την ερμηνεία των επιγραφών αυτών, βλ. στα σχόλια του πρώτου λήμματος και *I. Amphaxitis* I 107-108, με τα σχόλια.

30. *EAM* 93· βλ. και το οικείο λήμμα στο *EAM* Suppl.

31. *EAM* 118· βλ. και το οικείο λήμμα στο *EAM* Suppl.

32. Για τη χρήση μητρωνύμων στη Μακεδονία, βλ., μεταξύ άλλων, Tataki 1993, 1453-1471· Hatzopoulos, Loukourouli 1996, 340-341· Γιούνη 2006, 68-71. Η άλλη συνήθης χρήση μητρωνύμου αντί πατρωνύμου αφορά τα τέκνα μεικτών γάμων μεταξύ Ρωμαίων πολιτών και γυναικών που δεν φέρουν τη ρωμαϊκή υπηκοότητα (βλ. Youni 2018, 257-261), περίπτωση που προφανώς δεν μπορεί να έχει εφαρμογή στην επιγραφή μας.

33. Helly, *Gonnoi* 12 (για τον τιμώμενο, βλ. Hatzopoulos 2001, 60-61 και Helly 2009, 352 σημ. 60, με την παλαιότερη βιβλιογραφία). Ο Helly, στα σχόλια στην Helly, *Gonnoi* 12, υπέθεσε ότι η Αρκυνία ανήκει στην Ελίμεια, την κοντινότερη στην περιοχή των Γόννων μακεδονική

(για το εθνικό, βλ. κατωτέρω), όπως και ο άλλος αναθέτης στο ιερό του Ηρακλή Κυναγίδα του οικισμού των Πετρών, όπως προαναφέρθηκε. Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για τον δεύτερο –ή τον μόνο νόμιμο– σύζυγο της Κλεονίκης.³⁴

Ιδιαίτερος αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η απελευθερωθείσα (αυτο)αποκαλείται Παραμόνα Δαβρέου Βρυναία. Το ότι φέρει εν είδει πατρωνύμου το όνομα του πρώην ιδιοκτήτη της έχει δύο πιθανές ερμηνείες:³⁵ είτε το «πατρώνυμο» δηλώνει συνεχιζόμενη εξάρτηση (δηλαδή τον προστάτη της απελευθερούμενης) είτε πρόκειται για πραγματικό πατρώνυμο μιας οικογενούς δούλης. Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να σκεφτεί κανείς δύο υποπεριπτώσεις: είτε η Παραμόνα ήταν κόρη ενός δούλου Δαβρέα που έφερε το όνομα του κυρίου του, όπως ήταν συχνότατο σε περιπτώσεις οικογενών δούλων, είτε ο απελευθερωτής Δαβρέας ήταν ο φυσικός πατέρας της οικογενούς δούλης Παραμόνας, την οποία και τεκνοθέτησε αμέσως μετά την απελευθέρωσή της.³⁶ Το τελευταίο αυτό σενάριο φαίνεται εδώ και

περιοχή. Πιο σίφων είναι η επιφυλακτικότητα της Παπαζογλου για την Αρκυνία και την Έρκεια, που επίσης μαρτυρείται ως μακεδονική πόλη σε επιγραφή των Γόννων (1984, 440: «leur appartenance régionale étant inconnue»).

34. Εάν ο Δαβρέας είναι σύζυγος της Κλεονίκης, και εάν η απαγόρευση γάμου μεταξύ πολιτών από διαφορετικές μακεδονικές μερίδες που είχε επιβληθεί την επαύριο της ρωμαϊκής κατάκτησης (Λίβιος 45.18) βρισκόταν ακόμη εν ισχύ στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., τότε η Αρκυνία θα έπρεπε να τοποθετηθεί οπωσδήποτε στη Δ' μακεδονική μερίδα (όπως εξάλλου είναι και το πιθανότερο από τις δύο μνείες της), όπου ανήκει και ο οικισμός των Πετρών. Είναι όμως πολύ αμφίβολο αν η απαγόρευση του *conubium* παρέμεινε σε ισχύ και μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας το 148 π.Χ. Ένας από τους δύο ανώνυμους αξιολογητές του άρθρου επισημαίνει την (αμυδρή) πιθανότητα Δαβρέας και Κλεονίκη να είναι ετεροθαλή αδέρφια από την ίδια μητέρα, με πατέρες από την Βρύνα και την Αρκυνία αντίστοιχα.

35. Βλ. Zelnick-Abramovitz 2005, 170 και 259-261, και Tziafalias, Darmezine 2015-2016, 142-145 (πρβλ. στα σχόλια της EKM Β' 402). Η τρίτη πιθανή ερμηνεία που διατυπώνεται από τους Tziafalias και Darmezine, ότι δηλαδή σε περιπτώσεις όπου το όνομα στη γενική δεν ταυτίζεται με το όνομα του απελευθερωτή ίσως πρόκειται για το όνομα του προηγούμενου ιδιοκτήτη σε απελευθερώσεις που γίνονται βάσει διαθήκης, δεν μπορεί προφανώς να στέκει στην περίπτωσή μας πρβλ. ούτως ή άλλως τις επιφυλάξεις των R. Bouchon, J.-C. Decourt, B. Helly στο BE 2017, 293.

36. Για την τεκνοθεσία δούλων κατά την απελευθέρωσή τους, που παλαιότερα θεωρείτο νομικά αδύνατη, βλ. CID V 214 και 397, καθώς και Mulliez 2006, 168-169. Για την τεκνοθεσία γενικότερα, βλ. π.χ. Velissaropoulos-Karakostas 2011, 334-342 και Huebner 2013, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τις θυγατροθεσίες ειδικότερα, βλ. και Walser 2004.

το πιθανότερο, δεδομένου ότι η Παραμόνα, εκτός από πατρώνυμο, φέρει και εθνικό (Βρυναία), ίδιο μάλιστα με εκείνο του Δαβρέα.

Η χρήση εθνικού από μια μόλις απελευθερωθείσα δούλη εκπλήσσει.³⁷ Θεωρούμε ότι εδώ το εθνικό πρέπει να εννοηθεί με τη συνήθη νομική του σημασία –ως ένδειξη δηλαδή ότι το άτομο που το φέρει είναι ελεύθερος ή ελεύθερη με πλήρη δικαιώματα–, και όχι ως απλή ένδειξη καταγωγής,³⁸ δηλαδή προέλευσης της δούλης, πληροφορία που κατά κανόνα δηλώνεται με άλλους τρόπους στις απελευθερωτικές επιγραφές, στη Μακεδονία και αλλού.³⁹ Εάν λοιπόν πρόκειται για πραγματικό εθνικό, που δηλώνει ότι η μόλις απελευθερωθείσα Παραμόνα είναι όχι απλώς ελεύθερη αλλά και με ισότιμα νομικά δικαιώματα με τις ελεύθερες πολίτιδες, ότι δηλαδή διαθέτει, με όρους ρωμαϊκού δικαίου, όχι απλώς *status libertatis* αλλά και *status civitatis*,⁴⁰ η επιγραφή μας αποτελεί μια πολύτιμη συνεισφορά στο μείζον πρόβλημα του νομικού καθεστώτος των απελευθέρων στον ελληνικό κόσμο. Παρά την ογκωδέστατη βιβλιογραφία περί δούλων και απελευθερώσεων, οριστικές και συνολικές (στον χώρο και στον χρόνο) λύσεις στο ζήτημα αυτό δεν είναι ακόμη εφικτές, ελλείψει επαρκών δεδομένων, ιδίως αν αποφύγουμε το λάθος να θεωρήσουμε το αττικό δίκαιο (για το οποίο έχουμε επαρκή στοιχεία για την υποδεέστερη, ακόμη και από τους μετοίκους, θέση των απελευθέρων) τον κανόνα, ενώ πολύ συχνά αποτελεί την εξαίρεση.⁴¹ Ειδικά για τη Μακεδονία, δύο μόνο πηγές θα

37. Η περίπτωση του Έπιγόνου Έροδιοπολίτα, μετοίκου έλευθερωθέντος υπό τὰς πόλεως καὶ ξενωθέντος υπό τὰς βουλὰς καὶ τοῦ δάμου καὶ χοραγήσαντος δὲς (IG XII 1, 383), ασφαλώς δεν είναι χαρακτηριστική, καθώς πρόκειται για δημόσιο δούλο, που απελευθερώθηκε αποκτώντας το καθεστώς του μετοίκου, και αργότερα μόνο έγινε πολίτης, προφανώς εκμεταλλευόμενος τον πλούτο του. Δεν γνωρίζουμε άλλα παραδείγματα στα οποία ο απελευθερούμενος δούλος να φέρει εθνικό ταυτόχρονα με την απελευθέρωσή του.

38. Για εξαιρέσεις από τον κανόνα ότι το εθνικό δηλώνει πολιτικά δικαιώματα κι όχι απλώς καταγωγή, βλ. Hansen, Nielsen 2004, 63-65.

39. Όπως δείχνουν εκατοντάδες παραδείγματα από τους Δελφούς και την υπόλοιπη κεντρική Ελλάδα, η προέλευση του απελευθερούμενου δούλου καταγράφεται με τον προσδιορισμό τὸ γένος, ακόμη κι όταν προέρχεται από κοντινή πόλη ή και από την ίδια με τον απελευθερωτή (βλ. π.χ. CID V 82, 388, 499, 634). Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο δηλώνεται η μη οικογενής καταγωγή και στη Μακεδονία (βλ. π.χ. τα ευρετήρια του *I. Leukopetra* και *EKM B'* 174). Για την ειδική περίπτωση της δηλιακής επιγραφής IG IX² 1.4, 1778 [= *I. Rhénée* XXX 418], στην οποία 22 δούλοι (και όχι απελευθέρωτοι) ενός ιδιοκτήτη φέρουν ψευδο-εθνικά, βλ. BE 1965, 61.

40. Για το τι σημαίνει στην πράξη πολιτεία των γυναικών, βλ. την πλούσια βιβλιογραφία των Schipani, Ferraioli 2023.

41. Για τα πολιτικά δικαιώματα των απελευθέρων, βλ. κυρίως Zelnick-Abramovitz 2005,

μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν –χωρίς ιδιαίτερο όφελος: ο γυμνασιαρχικός νόμος της Βέροιας και οι επιστολές του Φιλίππου Ε΄ στη Λάρισα. Σύμφωνα με τον πρώτο,⁴² απαγορεύεται η συμμετοχή στο γυμνάσιο όχι μόνο σε δούλους αλλά και σε απελευθέρους (και στους γιους τους). Η απαγόρευση αυτή όμως είναι πιθανότερο να σχετίζεται με τη μέριμνα προστασίας παιδών και εφήβων των ανωτέρων στρωμάτων από κοινωνικά ανάρμοστες συναναστροφές⁴³ παρά με το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των απελευθέρων. Από την άλλη, η προτροπή του Φιλίππου Ε΄ προς τους Λαρισαίους να ακολουθήσουν το παράδειγμα των Ρωμαίων, που πολιτογραφούν και τους απελευθέρους,⁴⁴ ίσως μπορεί να θεωρηθεί a contrario ένδειξη ότι στο μυαλό του βασιλιά η πολιτογράφηση των απελευθέρων στο σύνολό τους μπορεί να ήταν ευκατάρια αλλά δεν ήταν η καθιερωμένη πρακτική στην εποχή του, ούτε αυτόματη νομική συνέπεια της απελευθέρωσης. Δεν έχουμε όμως λόγο να θεωρήσουμε δεδομένο πως ό,τι ίσχυε για την πολιτογράφηση την εποχή του μακεδονικού βασιλείου, ίσχυε και σε μια μακεδονική πόλη το 61/60 π.Χ. Σε κάθε περίπτωση, θα ήταν λάθος να αντληθούν ευρύτερα συμπεράσματα από τη συγκεκριμένη επιγραφή, καθώς η τεκνοθεσία στο αρχαιοελληνικό δίκαιο εξίσωνε το νομικό καθεστώς του τεκνοθετούμενου με εκείνο ενός φυσικού τέκνου, οπότε το όποιο προηγούμενο καθεστώς του τεκνοθετούμενου καθίστατο νομικά αδιάφορο.

Ο οικισμός των Πετρών και οι πόλεις της βόρειας Εορδαίας (εικ. 11)

Τέλος, το γεγονός ότι και σε δεύτερη, πλέον, επιγραφή των Πετρών μαρτυρείται το εθνικό Βρυναίος φέρνει αναπόφευκτα εκ νέου στο προσκήνιο το πρόβλημα του αρχαίου ονόματος του οικισμού στον λόφο Γκράντιστα των Πετρών, καθώς και της ταύτισης των μαρτυρούμενων σε γραμματειακές ή επιγραφικές πηγές πόλεων της περιοχής με τις αρχαιολογικά γνωστές θέσεις.⁴⁵ Στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Εορδαίας μαρτυρούνται, πλην της Βρύνης / Βρύνας που υποκρύπτεται στο εθνικό που μας απασχολεί, τέσσερις ακόμη σημαντικοί οικισμοί: η Άρνισα (που μαρτυρείται μόνο στην αφήγηση από τον Θουκυδίδη της επιστροφής του Βρασίδα από τη

308-319 (και ιδίως 316-319 με παραδείγματα από την κεντρική Ελλάδα, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο που φαίνεται να υποδηλώνουν μια σαφώς ευνοϊκότερη από εκείνην του αττικού δικαίου νομική θέση των απελευθέρων), και 2009, με την παλαιότερη βιβλιογραφία: πρβλ. Harris, Zanolello 2023.

42. ΕΚΜ Α΄ 1, στ. Β27-28.

43. Πρβλ. Λαζαρίδου 2015, 26.

44. IG IX 2, 517, στ. 31-33.

45. Για ό,τι ακολουθεί, βλ. ήδη Πασχίδης 2023, με αναλυτικότερη παράθεση των γραμματειακών πηγών για τις πόλεις της βόρειας Εορδαίας.

Λύγκο στο τότε μακεδονικό βασίλειο το 423 π.Χ.),⁴⁶ η Κέλλη (που απαντούσε μέχρι πρότινος μόνο στα ρωμαϊκά οδοιπορικά μετά τον 4ο αι. μ.Χ. και στον *Συνέκδημον* του Ιεροκλή, αλλά τώρα μαρτυρείται και σε -αδημοσίευτη ακόμη- οροθεσία της εποχής του Αδριανού),⁴⁷ η Βοκερία (που μαρτυρείται σε σταδιοδείκτη ύστερου 4ου ή πρώιμου 3ου αι. π.Χ., σε επίγραμμα του Αντιπάτρου του Θεσσαλονικέα τον 1ο αι. μ.Χ., και στην προαναφερθείσα οροθεσία του Αδριανού)⁴⁸ και η Δολίχη (που μαρτυρείται μόνο στην προαναφερθείσα οροθεσία).⁴⁹ Τρία ακόμη τοπωνύμια δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν, καθώς αφορούν με βεβαιότητα μικρές κώμες που θα μπορούσαν να βρίσκονται οπουδήποτε στην Εορδαία.⁵⁰

Οποιαδήποτε προσπάθεια ταύτισης των πέντε αυτών οικισμών με αρχαιολογικές θέσεις συναρτάται με τη διαδρομή της Εγνατίας, η οποία στην υπό εξέταση περιοχή είναι πλέον γνωστή με αρκετή ασφάλεια στις αδρές γραμμές της -αν και όχι με αρκετή ακρίβεια στις λεπτομέρειες-, ιδίως μετά από την ενδελεχή μελέτη των ρωμαϊκών οδοιπορικών,⁵¹ των σταδιοδεικτών και μυλιαρίων της βόρειας Εορδαίας,⁵²

46. Θουκ. 4.128.3. Η Ἄρνισα που αναφέρει ο Πτολεμαῖος, *Γεωγρ. Ὑφήγησις* 3.13.20 είναι πιθανότατα ομώνυμος οικισμός στα ιλλυρικά εδάφη περί την Δασσαρήτιδα (βλ. Πασιχίδης 2023, 19 σημ. 9). Για άλλες πηγές που εσφαλμένα έχει θεωρηθεί ότι αφορούν την Ἄρνισα του Θουκυδίδη, βλ. Παπαζογλου 1988, 161 σημ. 6 και 266 με σημ. 65.

47. *Tabula Peutingeriana* VIII 1: Heraclea XXXII Cellis XLV Edessa· *Itinerarium Antoninianum* 319: Heraclea XXXIII Cellis XXVIII Edessa· αντόθι 330: Heraclea XXXIII Cellis XXXIII Edessa· *Itinerarium Burdigalense* 606: civitas Heraclea XIII mutatio Melitonos XIII mutatio Grande XIII mansio Cellis XVI mutatio ad Duodecimum XII civitas Edissa· Ιεροκλής, *Συνέκδημος* 638 (απ' όπου Κωνστ. Ζ' Πορφ., *Π. θεμάτων Εὐρ.* 2.34): Ἐπαρχία Ἰλλυρικού, α' Μακεδονία· ὑπὸ κονσουλῆριον, πόλεις λβ': Θεσσαλονίκη, Πέλλη, Εὐρωπος, Δίος, Βέρροια, Ἐορδέα, Ἐδεσσα, Κέλλη, Ἀλμοπία (...). Για την οροθεσία (inter Cielaeos et Bocerraeos et Dolichaeos), βλ. Σβέρκος 2013, 252-254, με περαιτέρω βιβλιογραφία στη σημ. 45. Για την πολύ αμφίβολη ανάγνωση του εθνικού Κελλαῖοι στο μυλιάριο EAM 114, βλ. Gounaropoulou, Hatzopoulos 1985, 28-33 με το υπόμνημα στο λήμμα των EAM.

48. Σταδιοδείκτης: EAM 109· επίγραμμα: Ἀνθ. Παλ. 9.149, με Πέτσας 1971 και Παπαζογλου 1988, 165· οροθεσία: βλ. σημ. 47, ανωτέρω. Το όνομα της πόλης προφανώς δίνει και το όνομα της λίμνης Βεγορίτιδος, που μαρτυρείται σε αρχαία πηγή μόνο στον Λίβιο 42.53.5.

49. Βλ. σημ. 47, ανωτέρω.

50. Τα εθνικά Κραννέστης (IG X 2.2, 36 από τη Λύγκο) και Κορμέστης (EAM 88, από τη νότια Εορδαία) αφορούν κώμες της Εορδαίας, ενώ ρητά κώμη είναι και η [- -]ΒΑΡΕΑ κώμη Ἐορδέων της *I. Leukopetra* 94, που λογικά βρίσκεται στη νότια Εορδαία.

51. Βλ. σημ. 47, ανωτέρω.

52. EAM 109-114.

αλλά και με έρευνα πεδίου, από τους Hammond και Χατζόπουλο.⁵³ Σύμφωνα με τα ευρέως αποδεκτά έκτοτε συμπεράσματά τους, ο κύριος οδικός άξονας της ρωμαϊκής Μακεδονίας (που ακολουθούσε την παλαιά βασιλική οδό) περνούσε από τη Λύγκο στην Εορδαία μέσα από το πέρασμα του Κλειδιού (Κιλί Ντερβέν). Στη συνέχεια παρέκαμπτε από τα νοτιοδυτικά τον οικισμό της Γκράντιστας Πετρών, κατόπιν ακολουθούσε νοτιοανατολική κατεύθυνση, προσέγγιζε έπειτα τη λίμνη Βεγορίτιδα από τον νότο, και τέλος ακολουθούσε την ανατολική όχθη της λίμνης, μέχρι τον σταθμό Ad Duodecimum, νοτίως της Δροσιάς, τελευταίο σταθμό πριν από την Έδεσσα και την Κάτω Μακεδονία μέσω του διαχρονικά σημαντικού περάσματος του Τελόβου.

Σε άμεση γειτνίαση με τη διαδρομή αυτή της Εγνατίας βρίσκονται τρεις κύριες αρχαιολογικές θέσεις ιστορικών χρόνων: ο οικισμός των Πετρών (με ευρήματα κυρίως ελληνιστικών χρόνων),⁵⁴ η Βεγόρα στα νοτιοδυτικά της Βεγορίτιδας (με ευρήματα από τους κλασικούς ως τους αυτοκρατορικούς χρόνους),⁵⁵ και το Παλιοχώρι Φαραγγίου στην ανατολική όχθη της Βεγορίτιδας (με πληθώρα ευρημάτων από την κλασική περίοδο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους και εκτενές νεκροταφείο).⁵⁶ Σε αυτές πρέπει να προστεθούν δύο θέσεις της βόρειας Εορδαίας αρκετά απομακρυσμένες από τη διαδρομή της Εγνατίας, ο Φιλώτας⁵⁷ και οι Πύργοι.⁵⁸

Η μόνη ασφαλής, κατά τη γνώμη μας, ταύτιση, είναι αυτή της Βοκερίας με τη θέση στο Παλιοχώρι Φαραγγίου, την οποία εξάλλου υποστηρίζουν οι περισσότεροι ερευνητές ήδη από τη δεκαετία του 1930. Ο κύριος λόγος που συνηγορεί στην ταύτιση αυτή είναι το ότι πρόκειται για τη σημαντικότερη αρχαιολογική θέση ιστορικών

53. Βλ. αναλυτικά Hammond, Hatzopoulos 1982, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

54. Βλ. ενότητα 1, ανωτέρω.

55. Για τα παλαιότερα επιφανειακά ευρήματα της Βεγόρας, βλ. Hammond, Hatzopoulos 1982, 142-143· Αδάμ-Βελένη 1993, 17 σημ. 2· Χατζηνικολάου 2011, 246, αρ. 46 και 274 αρ. 98· για τα νεότερα, βλ. Ζιώτα 2022, 379. Για την ανασκαφή της εντυπωσιακής έπαυλης αυτοκρατορικών χρόνων στη θέση Τσαΐρια νότια της Βεγόρας, βλ. συνοπτικά Ζιώτα, αυτόθι και Χρυσοστόμου, υπό έκδοση.

56. Για το Παλιοχώρι Φαραγγίου, βλ. κυρίως Μοσχάκης 2003 και Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Μοσχάκης 2006, 98-103, με την παλαιότερη βιβλιογραφία· για τα πιο πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα (που, μεταξύ άλλων, μάλλον επιβεβαιώνουν τη διέλευση της Εγνατίας από την ανατολική όχθη της Βεγορίτιδας), βλ. Χρυσοστόμου, Μανάνη, Κυριάκου 2020 και Ζιώτα 2022, 379.

57. Βλ. Ζιώτα, Μοσχάκης 1999· Μοσχάκης 2013, 204 σημ. 1· Τσιόκανου 2022, 395-397.

58. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1998, 34-35· Σβέρκος 2013, 252· για νεότερα ευρήματα, βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη κ.ά. 2021, 214.

χρόνων που βρίσκεται εγγύτερα στη λίμνη το όνομα της οποίας παράγεται από το όνομα Βοκερία.⁵⁹ Θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι η απόσταση ανάμεσα στο σημείο εύρεσης του σταδιοδείκτη EAM 109 και το Παλιοχώρι Φαραγγίου είναι σήμερα μεγαλύτερη των 100 σταδίων (περ. 19,7 χλμ. με βάση το μετρικό σύστημα που ήταν τότε σε ισχύ στη Μακεδονία)⁶⁰ τα οποία αναφέρονται στον σταδιοδείκτη. Αυτό όμως δεν αποτελεί πρόβλημα για την ταύτιση, καθώς το νότιο τμήμα της σημερινής Βεγορίτιδας στην αρχαιότητα δεν φαίνεται να καλυπτόταν από τα νερά της λίμνης,⁶¹ οπότε η αρχαία διαδρομή από το σημείο βορείως της Βεγόρας όπου βρέθηκε μιλιοδείκτης της Εγνατίας⁶² ως το Παλιοχώρι θα ήταν αρκετά συντομότερη απ' όσο είναι εφικτό σήμερα. Ούτε το γεγονός ότι, ενώ η Εγνατία περνούσε από την ευρύτερη περιοχή του Παλιοχωριού, η Βοκερία δεν αναφέρεται στα οδοιπορικά αποτελεί σοβαρή αντένδειξη για την ταύτιση, καθώς η κύρια ακμή της θέσης στο Παλιοχώρι τοποθετείται στα ελληνιστικά χρόνια, ενώ στα ρωμαϊκά η θέση σταδιακά εγκαταλείπεται.⁶³ η Βοκερία μπορεί να ήταν τελείως ασήμαντη –ή και να μην υπήρχε πλέον ως οργανωμένη πόλη– τον 4ο αι. μ.Χ. που συντάσσονται τα οδοιπορικά.

Οι Hammond και Χατζόπουλος ταύτισαν την Κέλλη με τον οικισμό των Πετρών, και η ταύτισή τους έγινε έκτοτε ευρύτερα αποδεκτή στην έρευνα.⁶⁴ Υπάρχουν όμως τρεις αντενδείξεις για την ταύτιση αυτή. Η πρώτη είναι ότι ο οικισμός των

59. Την ταύτιση πρότεινε πρώτη η Hasluck 1936, 454-455, και έκτοτε έχει γίνει αποδεκτή από τους περισσότερους ερευνητές: πρβλ. Hammond, Hatzopoulos 1982, 135-136· MacKay 1977, 208-209· Μοσχάκης 2003, 118-121. Οι δύο άλλες αξιολογικές παρόχθιες θέσεις της Βεγορίτιδας, αυτή του Αγ. Παντελεήμονα, σε κάποια απόσταση πάντως δυτικά της λίμνης, και εκείνη της Άρνισας, δεν έχουν δώσει σημαντικά ευρήματα μετά το τέλος της Εποχής του Σιδήρου (αν και η πρώτη εγκαταλείπεται οριστικά λίγο αργότερα, τον 6ο αι. π.Χ., ενώ στην περιοχή της δεύτερης εντοπίζεται στους ρωμαϊκούς χρόνους κώμη της Έδεσσας). Για τον Άγιο Παντελεήμονα, βλ. Hammond 1972, 340-341, με την έως τότε βιβλιογραφία, και Π. Χρυσοστόμου, ΑΔ 55 (2000) Β2 [2009] 804-805· ΑΔ 56-59 (2001-2004) Β3β [2012] 385-387, 434-436, 466-469, 507-511· ΑΔ 63 (2008) Β2 [2014] 929· για την Άρνισα, βλ. κυρίως Χρυσοστόμου 2016. Πρβλ. και Χρυσοστόμου 2006, ιδίως 76-84.

60. Αδάμ-Βελένη 1993, 19.

61. Βλ. Hasluck 1936 και Hammond, Hatzopoulos 1982, 135-136.

62. EAM 110. Ο μιλιοδείκτης βρέθηκε «εκτός της [σιδηροδρομικής] γραμμής», «στη Βεγόρα», άρα, δεδομένου ότι η σιδηροδρομική γραμμή μετά το Αμύνταιο στρέφεται βορειοανατολικά, σε αρκετή απόσταση βορείως της Βεγόρας.

63. Μοσχάκης 2003, 121-122.

64. Βλ. π.χ. τη βιβλιογραφία που συγκεντρώνει ο Σβέρκος 2013, 252.

Πετρών απέδωσε ευρήματα κυρίως από τον 4ο αι. και την ελληνιστική περίοδο, και εγκαταλείπεται μετά την οριστική καταστροφή του μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., ενώ, αντίθετα, η Κέλλη μαρτυρείται ως πόλη μόνο μετά τον 2ο αι. μ.Χ., όπως είδαμε.⁶⁵ Ασφαλώς, μετά την εγκαθίδρυση της *rae romana* οι κάτοικοι του οικισμού της Γκράντιστας είναι πιθανό να μεταφέρθηκαν στην πεδινή θέση του σημερινού οικισμού των Πετρών, όπου έχουν βρεθεί λίγα ίχνη κατοίκησης, ορισμένα αυτοκρατορικών χρόνων.⁶⁶ Τα ίχνη αυτά όμως δύσκολα δικαιολογούν μια πόλη όπως η Κέλλη, που εμφανώς άκμασε σημαντικά στην ύστερη αρχαιότητα. Η δεύτερη σημαντική αντένδειξη προκύπτει από την προαναφερθείσα αδημοσίευτη οροθεσία που βρέθηκε στους Πύργους.⁶⁷ Από αυτήν προκύπτει πως μία από τις πόλεις Κέλλη, Βοκερία, Δολίχη πρέπει να τοποθετηθεί στην ευρύτερη περιοχή των Πύργων. Η πόλη αυτή δεν μπορεί, με την εις άτοπον απαγωγή, παρά να είναι η άγνωστη από άλλες πηγές Δολίχη: η Βοκερία αποκλείεται επειδή πιθανότατα τοποθετείται, όπως είδαμε, στη θέση Παλιοχώρι Φαραγγίου και η Κέλλη, κοντά από την οποία περνούσε η Εγνατία, αποκλείεται επειδή η περιοχή των Πύργων βρίσκεται αρκετά μακριά από τη διαδρομή της Εγνατίας.⁶⁸ Δεδομένου δε ότι οι χώρες των τριών οικισμών της οροθεσίας πρέπει να εφάπτονται, αν οι δύο από τους τρεις αναφερόμενους στην οροθεσία οικισμοί βρίσκονται στους Πύργους (Δολίχη) και στο Παλιοχώρι Φαραγγίου (Βοκερία), το λογικό είναι ο τρίτος (η Κέλλη) να μην τοποθετηθεί στις μακρινές Πέτρες, αλλά σε μια πιο κοντινή αρχαιολογική θέση, όπως αυτή της Βεγόρας.⁶⁹ Τέλος, η τρίτη αντένδειξη είναι μεθοδολογική. Οι υπολογισμοί των Hammond και Χατζόπουλου προϋποθέτουν διπλή διόρθωση στις παραδιδόμενες χιλιομετρικές αποστάσεις του ίδιου ρωμαϊκού οδοιπορικού, που τυχαίνει να είναι και το λεπτομερέστερο, χωρίς, όπως θα δούμε, να θεραπεύονται οι ασυνέπειες μεταξύ των οδοιπορικών γενικότερα. Μεθοδολογικά ασφαλέστερο, ώστε να αποφευχθεί η λήψη

65. Το ίδιο το όνομα της πόλης, εξάλλου, είναι πιθανότατα λατινογενές (> *cella*): βλ. Πασχίδης 2023, 27 σημ. 26.

66. Αδάμ-Βελένη 1988, 10 και 2000, 140.

67. Βλ. σημ. 47, ανωτέρω.

68. Ο Mackay 1977, 206-210 επιχειρηματολογεί δι μακρών ότι η Εγνατία μετά την περιοχή της Βεγόρας ακολουθούσε πορεία πολύ ανατολικότερη από τις όχθες της Βεγορίτιδας και περνούσε από την περιοχή των Πύργων, ακολουθώντας μια σημαντική κατά τους οθωμανικούς χρόνους διαδρομή, ώστε να αποφύγει τις αυξομειώσεις του ύψους της λίμνης. Το επιχείρημά του διαψεύδεται από τα πολλά αρχαία ευρήματα στην ανατολική όχθη της Βεγορίτιδας (σημ. 56, ανωτέρω).

69. Για τον συλλογισμό αυτόν, βλ. ήδη Hatzopoulos, *Institutions I* 94 σημ. 4.

ζητούμενου, ίσως είναι να έχουν οι διορθώσεις στα αριθμητικά δεδομένα των οδοιπορικών καταρχήν εσωτερική συνέπεια. Ας επανεξετάσουμε λοιπόν υπό αυτό το πρίσμα τα δεδομένα των οδοιπορικών για τη διαδρομή της Εγνατίας μεταξύ Ηράκλειας Λύγκου και Έδεσσας.⁷⁰

<i>Tabula Peutingeriana</i> VIII 1	<i>Itinerarium Antoninianum</i> 319	<i>Itinerarium Antoninianum</i> 330	<i>Itinerarium Burdigalense</i> 606
Ηράκλεια	Ηράκλεια	Ηράκλεια	Ηράκλεια
			XIII m.p. [19,24 χλμ.]
			mutatio Melitonus
			XIIII m.p. [20,72 χλμ.]
			mutatio Grande
			XIIII m.p. [20,72 χλμ.]
XXXII m.p. [47,35 χλμ.]	XXXIII m.p. [50,31 χλμ.]	XXXIII m.p. [48,83 χλμ.]	(Ηράκλεια - Κέλλη: XLI m.p. = 60,67 χλμ.)
Κέλλη	Κέλλη	Κέλλη	XVI m.p. [23,68 χλμ.]
			mutatio ad Duodecimum
			XII m.p. [17,58 χλμ.]
XLV* m.p. [66,59 χλμ.]	XXVIII m.p. [41,43 χλμ.]	XXXIII m.p. [48,83 χλμ.]	(Κέλλη - Έδεσσα: XXVIII m.p. = 41,43 χλμ.)
Έδεσσα	Έδεσσα	Έδεσσα	

Είναι προφανές ότι η *Tabula Peutingeriana* δεν μπορεί να αξιοποιηθεί, αφού, ενώ η απόσταση Ηράκλειας - Κέλλης είναι σύγκρισιμη με τα δεδομένα των άλλων δύο οδοιπορικών, η απόσταση Κέλλης - Έδεσσας είναι καταφανώς λανθασμένη. Οι ταυτίσεις των Hammond και Χατζόπουλου προϋποθέτουν τη διόρθωση

70. Πρβλ. σημ. 47, ανωτέρω. Για το *Itinerarium Antoninianum* χρησιμοποιούνται οι αριθμοί των κριτικών εκδόσεων, βάσει της πλειοψηφίας των κωδίκων, και παραλείπονται χάριν ευκολίας εναλλακτικές αριθμήσεις ορισμένων κωδίκων.

στο οδοιπορικό του Μπορντώ τόσο του XIII σε IIII μεταξύ *mutatio Grande* (που την τοποθετούν πολύ κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό του Κλειδιού) και *mansio Cellis* (που την τοποθετούν κοντά στον οικισμό των Πετρών), όσο και τη διόρθωση του XVI σε XXI μεταξύ Κέλλης και *ad Duodecimum* (που τοποθετείται με ασφάλεια νοτίως της Δροσιάς).⁷¹ Είναι φανερό ότι οι διορθώσεις αυτές καθίστανται αναγκαίες ακριβώς λόγω της υπόθεσής τους ότι η Κέλλη ταυτίζεται με τον οικισμό των Πετρών. Επιπλέον, οι διορθώσεις αυτές οδηγούν σε ένα συνολικό άθροισμα για την απόσταση Ηράκλειας - Έδεσσας (64 ρωμ. μίλια) που ούτως ή άλλως διαφέρει από τα αθροίσματα και των δύο εκδοχών του οδοιπορικού του Αντωνίνου (62 και 66 ρωμ. μίλια).

Αν, αντιθέτως, ακολουθήσουμε μια ενδοκειμενική λογική στις διορθώσεις, ασχέτως δηλαδή των υποθέσεών μας για την ταύτιση της Κέλλης με υπάρχουσα αρχαιολογική θέση, σημείο αφετηρίας θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι η πρώτη εκδοχή του οδοιπορικού του Αντωνίνου και το οδοιπορικό του Μπορντώ δίνουν την ίδια απόσταση Κέλλης - Έδεσσας: 28 ρωμ. μίλια. Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι η απόσταση αυτή είναι σωστή, τότε η δεύτερη εκδοχή του οδοιπορικού του Αντωνίνου είναι ένα σύνηθες λάθος επανάληψης λόγω του αριθμού που προηγείται (33 μίλια, απόσταση Ηράκλειας - Κέλλης), αντί του ορθού 28. Με τη διόρθωση του 33 σε 28 στη δεύτερη εκδοχή του οδοιπορικού του Αντωνίνου, θα είχαμε 28 ρωμ. μίλια μεταξύ Κέλλης και Έδεσσας και στις τρεις αξιοποιήσιμες εκδοχές των οδοιπορικών.⁷² Θα αρκούσε τότε να διορθώσουμε στο οδοιπορικό του Μπορντώ μια μόνο από τις επιμέρους αποστάσεις του ώστε να έχουμε και στις τρεις εκδοχές 34 (α εκδοχή *It. Ant.*) ή 33 (β' εκδοχή *It. Ant.*) μίλια μεταξύ Ηράκλειας και Κέλλης. Καταλληλότερη υποψήφια είναι ακριβώς η απόσταση *mutatio Grande* - Κέλλη (που διορθώνουν εξάλλου και οι Hammond και Χατζόπουλος)· κι αυτό γιατί το 14 εκεί θα μπορούσε να είναι άλλο ένα λάθος επανάληψης λόγω του ταυτόσημου αριθμού που προηγείται. Για να ταυτιστεί η απόσταση Ηράκλειας - Κέλλης στις τρεις αξιοποιήσιμες εκδοχές μας και να έχουμε έτσι πλήρη ταύτιση όλων των αποστάσεων, ο αριθμός αυτός πρέπει να διορθωθεί σε 6 ή 7 ρωμαϊκά μίλια. Αν η απόσταση μεταξύ της *mutatio Grande* (νοτίως του σιδηροδρομικού σταθμού του Κλειδιού) και της Κέλλης είναι 6-7 ρωμαϊκά μίλια (8,88-10,36 χλμ.), τότε η Κέλλη είναι πιθανότερο να τοποθετείται κοντά στην Βεγόρα⁷³ παρά στις Πέτρες.

71. Χρυσστόμου 2006, 68-70.

72. Αυτό είναι και το σημείο αφετηρίας του Edson 1951, 2, αλλά και του Hammond 1972, 48-49.

73. Τελείως ενδεικτικά, η βέλτιστη πεζοπορική διαδρομή που δίνεται στο Google maps

Αν δεχτούμε τις ανωτέρω ταυτίσεις –η Βοκερία στο Παλιοχώρι Φαραγγίου, η Δολίχη στην περιοχή των Πύργων, η Κέλλη στην περιοχή της Βεγόρας–, παρά τον κυμαινόμενο βαθμό αυθαιρεσίας τους, μας απομένουν δύο αταύτιστα αρχαία τοπωνύμια, η Άρνισα του Θουκυδίδη και η Βρύνα των δυο επιγραφών των Πετρών, και δύο αταύτιστες αρχαιολογικές θέσεις, ο οικισμός των Πετρών και η θέση νοτίως του Φιλώτα, αρκετά μακρύτερα από τη Βεγορίτιδα. Η προφανής λύση θα ήταν να επανέλθουμε στην από παλιά προταθείσα ταύτιση των Πετρών με την Άρνισα, «πρώτη πόλη της επικράτειας του Περδίκκα», για κάποιον που έρχεται από τη Λύγκο στην αφήγηση του Θουκυδίδη.⁷⁴ Όμως η περιγραφή του ιστορικού δεν ευνοεί την σε πρώτη ανάγνωση προφανή αυτή ταύτιση: ο ιστορικός τονίζει ότι το στρατεύμα του Βρασίδα έφτασε στην Άρνισα μετά τη μάχη στο πέρασμα του Κλειδιού αὐθημερόν. Για να είναι αξιοσημείωτη η αὐθημερόν άφιξη του στρατεύματος στην Άρνισα, η πόλη αυτή θα πρέπει να βρισκόταν σε αρκετή απόσταση από το πέρασμα του Κλειδιού, σαφώς μακρύτερα απ' ό,τι ο οικισμός των Πετρών, που βρίσκεται κυριολεκτικά δίπλα στο πέρασμα.⁷⁵ Εάν θεωρηθεί ότι η Άρνισα δύσκολα μπορεί να τοποθετηθεί στον κάπως μακρινό Φιλώτα, τότε βρισκόταν σε μια άγνωστη προς το παρόν θέση της βόρειας Εορδαίας. Εξάλλου, το ότι η πόλη εξαφανίζεται από τις πηγές μετά το 423 π.Χ. λογικά σημαίνει ότι δεν υπήρξε σημαντική σε μεταγενέστερες εποχές: ως πρώτη πόλη της Εορδαίας κατά μήκος της παλαιάς βασιλικής οδού, ήδη στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο, ο σταδιοδείκτης EAM 109 δεν αναφέρει την Άρνισα, αλλά τη Βοκερία.

Και η Βρύνα; Υπό κανονικές συνθήκες, η παρουσία ενός εθνικού εντός των ορίων μιας πόλης θα μπορούσε να θεωρηθεί αντένδειξη για την ταύτιση του γεωγραφικού ονόματος με την πόλη όπου βρέθηκε η επιγραφή: με αυτό το σκεπτικό, η Βρύνα θα αποκλειόταν να ταυτίζεται με τις Πέτρες. Θα πρέπει όμως να ληφθούν υπόψη δύο παράμετροι. Η πρώτη είναι ότι ο ανωτέρω κανόνας ισχύει κυρίως για την κλασική και εν μέρει (αλλά ήδη με αρκετές εξαιρέσεις) για την ελληνιστική περίοδο, ενώ στην αυτοκρατορική περίοδο η χρήση του εθνικού εντός της πόλης

από το σημείο εύρεσης του σταδιοδείκτη EAM 109 (όπου περίπου τοποθετείται και η *mutatio Grande*) και της περιοχής βορείως της Βεγόρας όπου είναι πιθανό να βρέθηκε ο μιλιοδείκτης EAM 110 (βλ. σημ. 62, ανωτέρω) είναι της τάξης των 10 χιλιομέτρων. Την Κέλλη τοποθετούσαν στην περιοχή της Βεγόρας και οι Edson 1951, 9 και 15 σημ. 65, και MacKay 1977, 206.

74. Θουκ. 4.128.3. Την ταύτιση αυτή είχαν προτείνει οι Παπαδάκις 1913, 436, Mackay 1977, 205, και Παπαζογλου 1988, 164.

75. Πρβλ. Hammond, Hatzopoulos 1982, 134-135, που τοποθετούσαν με το ίδιο σκεπτικό την Άρνισα του Θουκυδίδη στη Βεγόρα.

κάθε άλλο παρά σπανίζει.⁷⁶ Η δεύτερη είναι το είδος των δύο επιγραφών όπου μαρτυρείται το εθνικό Βρυναῖος / Βρυναία. Η απελευθέρωση ενός δούλου, ασχέτως της μεθόδου της, αποτελεί μια νομική πράξη που ενδιαφέρει ιδιαιτέρως τις πολιτικές αρχές, επειδή παράγει νομικό αποτέλεσμα. Επιπλέον, οι δύο άλλες εμπλεκόμενες πλευρές, ο δούλος και ο πρώην ιδιοκτήτης του, επιθυμούν και επιδιώκουν αμφοτέρως την πλήρη κατοχύρωση της πράξης από κάθε πιθανή αμφισβήτηση τρίτων. Για τους λόγους αυτούς, η αναγραφή λεπτομερών στοιχείων ταυτότητας και του απελευθερούμενου δούλου και των πρώην ιδιοκτητών του είναι συχνή, τόσο στην ίδια την απελευθερωτική πράξη, όσο και σε άλλα είδη επιγραφών που μνημονεύουν την απελευθέρωση, όπως στην παρούσα περίπτωση. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι χρήση εθνικών εντός της επικράτειας μιας πόλης έχουμε, ήδη από την ελληνιστική περίοδο, ακριβώς σε απελευθερωτικές επιγραφές.⁷⁷ Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να αποκλεισθεί εκ προοιμίου η πιθανότητα να ταυτίζεται ο οικισμός των Πετρών με τη Βρύνα, και να χρησιμοποιείται (εκ του περισσού) το εθνικό Βρυναῖος στις δύο απελευθερωτικές επιγραφές των Πετρών στο πλαίσιο της αναλυτικής καταγραφής των στοιχείων ταυτότητας των εμπλεκομένων. Βρύνα, εξάλλου, θα ήταν όνομα ταιριαστό με την παραλίμνια θέση του οικισμού των Πετρών, αφού

76. Βλ. την επιγραμματική διατύπωση του Robert, 1966, 69: «(...) l'ethnique ne s'emploie pas dans la ville à l'époque classique et à l'époque hellénistique ; il y est courant à l'époque impériale (...)», καθώς και BE 1974, 458, με αρκετά παραδείγματα (μεταξύ άλλων από τη Μακεδονία). Πρβλ. Fraser 2009, 77-78, με τη βιβλιοκρισία του Rousset 2011, όπου και πρόσθετη βιβλιογραφία και περαιτέρω παραδείγματα εξαιρέσεων του κανόνα ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους, καθώς και Hansen, Nielsen 2004, 62, με άλλα παραδείγματα περιστάσεων όπου χρησιμοποιείται το εθνικό εντός της πόλης.

77. Για παραδείγματα από μακεδονικές απελευθερωτικές επιγραφές, βλ. EKM A' 54· I. *Leukopetra* 3, 5, 31, 41, 84, 116· EKM B' 123, 157, 168 (για μακεδονικά παραδείγματα χρήσης εθνικού εντός της πόλης σε άλλα συμφραζόμενα, βλ. EKM B' 263, 391· I. *Amphaxitis* I 106· IG X 2.1, 288, 503, 630 και IG X 2.1s, 1106, 1130, 1301). Πρβλ. επίσης, ενδεικτικά, την περίπτωση των απελευθερωτικών επιγραφών του Βουθρωτού, με τον εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό τοπικών εθνικών του κοινού των Πρασαιβίων, δείγμα της σημασίας της πλήρους καταγραφής της ταυτότητας των εμπλεκομένων (I. *Bouthrôtos* σσ. 263-266), ή τη χρήση του εθνικού Δελφός στις απελευθερωτικές των Δελφών (Rousset 2002, 161 σημ. 596), ή την απελευθερωτική επιγραφή IG IX² 1.1, 137, passim, όπου το εθνικό Καλυδώνιος χρησιμοποιείται στα ονόματα απελευθερωτών, βεβαιωτήρων ή μαρτύρων σε απελευθερωτικές πράξεις της Καλυδώνας του γ' τετάρτου του 2ου αι. π.Χ.

βρύνα είναι η αναμενόμενη για τη φωνολογία και μορφολογία της μακεδονικής απόδοση της λέξης φρύνη (θηλυκός βάτραχος).⁷⁸

Ελπινίκη Ναούμ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας
enaoum@culture.gr

Πασχάλης Πασχίδης
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
paspas@eie.gr

---

78. Στο συμπέρασμα αυτό είχε φτάσει ανεξάρτητα ο Curbera 2024, 249-250, στον οποίο και οφείλονται θερμές ευχαριστίες για τις γόνιμες συζητήσεις επί του θέματος αυτού. Ακόμη κι αν δεν γίνει αποδεκτή η ταύτιση Βρύνας και οικισμού των Πετρών, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Βρύνα πρέπει να τοποθετηθεί αρκετά κοντά στις Πέτρες, από τη στιγμή που το εθνικό της μαρτυρείται μόνο σε επιγραφές του τοπικού ιερού του Ηρακλή Κυναγίδα.

Summary

An inscription recently found in the acropolis of the settlement of Petres in Eordaia and dated to 61/60 BC is published in this article. The inscription commemorates the liberation of a slave by a man, a woman and her son. The text provides interesting information on a number of topics, including family property, the liberation of slaves, the cult of Herakles Kynagidas, taxation pertaining to manumission, adoption (of manumitted slaves), the civic rights of manumitted persons, and, finally, the historical geography of northern Eordaia.

Συνοτομογραφίες - Βιβλιογραφία

(για τις συνοτομογραφίες των επιγραφικών εκδόσεων, βλ. <https://aiegl.org/grepi-abbr.html>· εξαίρεση αποτελούν οι αναφορές στα EAM, EKM Α', EKM Β', EAM Suppl., EKM Α' Suppl.)

- Αδάμ-Βελένη, Π. 1988. «Πρώτες ειδήσεις για μια νέα ελληνιστική πόλη στη Δυτική Μακεδονία», στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, τ. 4. Αθήνα, 7-11.
- Αδάμ-Βελένη, Π. 1993. «Χάλκινη ασπίδα από τη Βεγόρα Φλώρινας», *Αρχαία Μακεδονία V* (1989), 17-28.
- Αδάμ-Βελένη, Π. 1997. «Πέτρες Φλώρινας: δώδεκα χρόνια ανασκαφής», *AEMΘ 10A* (1996), 1-22.
- Αδάμ-Βελένη, Π. 1998. *Πέτρες Φλώρινας*. Θεσσαλονίκη.
- Αδάμ-Βελένη, Π. 1998β. «Πέτρες 1995. Η γειτονιά της κρήνης», *AEMΘ 9* (1995), 15-22.
- Αδάμ-Βελένη, Π. 2000. «Νομισματικοί θησαυροί από τις Πέτρες Φλώρινας», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Το νόμισμα στον μακεδονικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία - αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι. Πρακτικά Β' επιστημονικής συνάντησης* (Όβολός 4). Θεσσαλονίκη, 127-155.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β. 1993. «Ηρακλής Κυναγίδας και κυνηγοί: νέα επιγραφικά στοιχεία από τη Βέροια», *Αρχαία Μακεδονία V* (1989), 77-107.
- Αρβανιτόπουλλος, Α. Σ. 1924. «Θεσσαλικά έπιγραφαί», *ΑΕφημ*, 142-193.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. «Η επιγραφή των Καλινδοίων», *Αρχαία Μακεδονία IV* (1983), 87-114.
- Γιούνη, Μ. 2006. «Έδεσσαίων πόλις. Ζητήματα δικαίου και θεσμών στη ρωμαιοκρατούμενη Έδεσσα», στο Γ. Κιουτούτσкас, Ν. Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Β' Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο*, 19-21 Σεπτεμβρίου 1997. Έδεσσα, 67-80.
- Δρούγου, Σ. 2015. *Καστρί Γρεβενών. Η ακρόπολη μιας αρχαίας πόλης στην Πίνδο: Η γέννηση της ανασκαφής*. Θεσσαλονίκη.
- Δρούγου, Σ., Καλλίνη, Χ., Τρακατέλλη, Λ. 2011. «Η Ακρόπολη της αρχαίας πόλης στο Καστρί Πολυνηρίου του Ν. Γρεβενών - Τα ίχνη των αρχαίων Τυμφαίων», *ΑΕΑΜ 1* (2009), 57-63.
- EAM: Ριζάκης, Α., Τουράτσογλου, Γ., *Έπιγραφές Άνω Μακεδονίας (Έλίμεια, Έφορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Όρεστίς)*, τ. Α': *Κατάλογος έπιγραφών*. Αθήνα 1985.
- EAM Suppl.: Martín González, E., Paschidis, P., *A Supplement to Έπιγραφές Άνω Μακεδονίας* (Digital publications of the IHR 02). Αθήνα 2020.
- EKM Α': Γουναροπούλου, Λ., Χατζόπουλος, Μ. Β., *Έπιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Άξιου ποταμού)*, τχ. Α': *Έπιγραφές Βεροίας*. Αθήνα 1998.

- EKM A' Suppl.: Martín González, E., Paschidis, P., *A Supplement to Έπιγραφές Κάτω Μακεδονίας*, τ. A': *Έπιγραφές Βεροίας* (Digital publications of the IHR 05). Αθήνα 2020.
- EKM B': Γουναροπούλου, Λ., Πασχίδης, Π., Χατζόπουλος, Μ. Β., *Έπιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Άξιου ποταμού)*, τχ. Β', μέρ. A': *Έπιγραφές Άλώρου, Αίγειών, Μιέζας, Μαρινίας, Σκύδρας, Νεαπόλεως, Έδεσσας*, μέρ. Β': *Έπιγραφές Κύρρου, Γυρβέας, Τύρισσας, Πέλλας, Άλλάντης, Ίχνων, Εύρωποϋ, Βόρειας Βοττίας, Άλμωπίας*. Αθήνα 2015.
- Ζιώτα, Χ. 2022. «Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Φλώρινας κατά τα έτη 2011-2019», στο *Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρόν... Το αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019. Επιστημονική συνάντηση, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 25-28 Νοεμβρίου 2019. Πρακτικά*, τ. 2. Αθήνα, 377-385.
- Ζιώτα, Χ., Μοσχάκης, Κ. 1999. «Από την αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Εορδαία: η ανασκαφή στον Φιλώτα Φλώρινας», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), 43-55.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1998. «Ο μακεδονικός τάφος στους Πύργους Εορδαίας», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 25-38.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ., Μοσχάκης, Κ., 2006. «Βόρεια Εορδαία - Βεγορίτιδα: Αρχαιολογική - ιστορική έρευνα και προοπτικές ανάπτυξης», στο *Η λίμνη Βεγορίτιδα σήμερα: συμπεράσματα-προτάσεις-έργα. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Άρνισσα, 23 Μαΐου 2004. Θεσσαλονίκη*, 89-123.
- Κεραμόπουλλος, Α. 1933α. «Έρευναι έν δυτική Μακεδονία», *ΠΑΕ*, 58-69.
- Κεραμόπουλλος, Α. 1933β. «Άνασκαφαί και έρευναι έν τη Άνω Μακεδονία Δ': Ο έμφύλιος πόλεμος Πομπηίου και Καίσαρος (48 π.Χ.) (Γν. Δομίτιος Καλβίνος και Κ. Καϊκ. Μέτελλος Σκιπίων)», *ΑΕφημ*, 25-67.
- Λαζαρίδου, Κ. 2015. «Έφηβαρχικός νόμος από την Άμφίπολη», *ΑΕφημ*, 1-48.
- Μοσχάκης, Κ. 2003. «Αρχαιότητες στο Φαράγγι Φλώρινας: Τοπογραφικές παρατηρήσεις», *Ελιμειακά* 51, 116-135.
- Μοσχάκης, Κ. 2013. «Φιλώτας Φλώρινας: Σύνολο αγγείων τοπικού εργαστηρίου», *ΑΕΑΜ* 2 (2011), 204-222.
- Ναούμ, Ε. 2019. «Πέτρες 2011-2014», *ΑΕΜΘ* 28, 63-70.
- Ναούμ, Ε. 2022. «Αρχαιολογικός χώρος Πετρών 2011-2019: Μια προσπάθεια ολιστικής προσέγγισης ενός αρχαιολογικού χώρου», στο *Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρόν... Το αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019. Επιστημονική συνάντηση, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 25-28 Νοεμβρίου 2019. Πρακτικά*, τ. 2. Αθήνα, 386-391.
- Ναούμ, Ε. 2023. *Αρχαιολογικός χώρος Πετρών Αμυνταίου: Το έργο της αποκατάστασης και ανάδειξης της Ακρόπολης και του Νότιου Πλατώματος του Ελληνιστικού οικισμού / Archaeological Site of Petres of Amyntaio: The Work of Restoration and Promotion of the Acropolis and South Plateau of the Hellenistic Settlement*. Θεσσαλονίκη.

- Παναγοπούλου, Κ. 2023. «Ο χρυσός στο βασίλειο των Πτολεμαίων: πρακτικές συναλλαγών στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο με αφορμή τον πάπυρο P.Cair.Zen. I 59021», στο Π. Βιγλάκη κ.ά. (επιμ.), *Άελλόπος. Τιμητικός τόμος για την Ίριδα Τζαχίλη*. Ρέθυμνο, 243-256.
- Παππαδάκης, Ν. Γ. 1913. «Ἐκ τῆς Ἄνω Μακεδονίας», *Αθηνά* 25, 430-462.
- Πασχίδης, Π. 2023. «Η αρχαία Εορδαία μέσα από τις γραπτές πηγές και οι οικισμοί της βόρειας Εορδαίας», στο Ε. Ναούμ (επιμ.), *Αρχαιολογικός χώρος Πετρών Αμυνταίου: Το έργο της αποκατάστασης και ανάδειξης της Ακρόπολης και του Νότιου Πλατώματος του Ελληνιστικού οικισμού / Archaeological Site of Petres of Amyntaio: The Work of Restoration and Promotion of the Acropolis and South Plateau of the Hellenistic Settlement*. Θεσσαλονίκη, 16-31.
- Πασχίδης, Π. υπό έκδοση. «Οι επιγραφές του ιερού της Μητρός Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα Ημαθίας: νέες ερμηνείες (και παρερμηνείες)» στα *Πρακτικά του συνεδρίου Ἡ-μαθεῖν, Μνήμη, Πολιτισμός και Ιστορία στην Ημαθία, Βεργίνα*, 6-8/12/19.
- Πέτσας, Φ. 1971. «Βοκέρριος και Βοκερία», *ΑΑΑ* 4, 115-117.
- Σβέρκος, Η. 2013. «Ἡ ἱστορική ἔρευνα στὴν Ἄνω Μακεδονία ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νέων ἐπιγραφικῶν εὐρημάτων», *ΑΕΑΜ* 2 (2011), 238-309.
- Τσιόκανου, Ι. 2022. «Εντοπισμός παλαιών και νέων αρχαιολογικών θέσεων στο πλαίσιο του έργου “Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου και συνοδευτικές εγκαταστάσεις (ΤΑΡ)” στα όρια του νομού Φλώρινας», στο *Ίδια ἢ μνήμη γινάμενη παρόν... Το αρχαιολογικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019. Επιστημονική συνάντηση, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 25-28 Νοεμβρίου 2019. Πρακτικά*, τ. 2. Αθήνα, 392-401.
- Κατζηνικολάου, Κ. Γ. 2011. *Οι λατρείες των θεών και των ηρώων στην Ἄνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα (Ελίμεια, Εορδαία, Ορεστίδα, Λυγκηστίδα)*. Θεσσαλονίκη.
- Κατζόπουλος, Μ. Β. 2000. «Ἄργυρὲς δραχμὲς καὶ χρυσοὶ στατῆρες σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας», στο Π. Αδάμ-Βελένη, *Το νόμισμα στὸν μακεδονικὸ χῶρο. Πρακτικά Β΄ Επιστημονικῆς Συνάντησης. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εκο-νογραφία, ἱστορία - αρχαίοι, βυζαντινοὶ και νεότεροι χρόνοι (Ὁβολός 4)*. Θεσσαλονίκη, 79-88.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. κ.ά. 2021. «Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης», στο *Αγωγός ἱστορίας και μνήμης. Ευρήματα ἀπὸ τις ανασκαφές του Διαδριατικοῦ Αγωγού Φυσικοῦ Αερίου στη Βόρεια Ελλάδα*. Αθήνα, 212-225.
- Χρυσοστόμου, Α. 2006. «Η λίμνη Βεγορίτιδα και η ευρύτερη περιοχή της: Το αρχαιολογικό παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο *Η λίμνη Βεγορίτιδα σήμερα: συμπεράσματα-προτάσεις-έργα. Πρακτικά επιστημονικῆς συνάντησης, Ἄρνισσα, 23 Μαΐου 2004*. Θεσσαλονίκη, 55-88.
- Χρυσοστόμου, Α. 2020. «Το νεκροταφείο εποχῆς σιδήρου στην Ἄρνισσα της Περιφερειακῆς Ενότητας Πέλλας», *ΑΕΜΘ* 29 (2015), 205-214.

- Χρυσοστόμου, Π. υπό έκδοση. «Νέα σημαντικά στοιχεία για την ιστορική τοπογραφία της Βόρειας Εορδαίας: Εντυπωσιακά ευρήματα από την περιοχή των λιμνών του Αμυνταίου Φλώρινας», *AEMΘ* 31 (2017).
- Χρυσοστόμου, Π., Μανάνη, Δ., Κυριάκου, Ά. 2020. «Νέα σημαντικά αρχαιολογικά στοιχεία για την τοπογραφία της βόρειας Εορδαίας», *AEMΘ* 29 (2015), 65-72.
- Adam-Véléni, P. 2012. «Le centre commercial d'une petite ville hellénistique de la Macédoine antique», στο V. Chankowski, P. Karvonis (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques. Actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009* (Scripta Antiqua 42). Μπορντώ – Αθήνα.
- Allamani-Souri, V., Voutiras, E. 1996. «New Documents from the Sanctuary of Herakles Kynagidas at Beroia», στο Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου (επιμ.), *Επιγραφές της Μακεδονίας. Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993*. Θεσσαλονίκη, 13-39.
- Cabanes, P. 1989. «Le koinon des Prasaiboi : institutions et société d'après les inscriptions de Bouthrôtos», *Symposion 1982*, 147-184.
- Chankowski, V. 2007. «Les catégories du vocabulaire de la fiscalité dans les cités grecques», στο J. Andraeu, V. Chankowski (επιμ.), *Vocabulaire et expression de l'économie dans le monde antique*. Παρίσι, 299-331.
- Curbera, J. 2024. «Thoughts on Phryne's Name», στο A. Alonso Déniz κ.ά. (επιμ.), *Contacts linguistiques en Grèce ancienne : Diachronie et synchronie* (Littérature et Linguistique 5). Λυών, 243-253.
- Daubner, F. 2018. *Makedonien nach den Königen (168 v. Chr. - 14 n. Chr.)* (Historia Einzelschriften 251). Στουτγάρδη.
- Edson, C. 1951. «The Location of Cellae and the Route of the Via Egnatia in Western Macedonia», *CP* 46, 1-16.
- Fraser, P. M. 2009. *Greek Ethnic Terminology*. Οξφόρδη.
- Gounaropoulou, L., Hatzopoulos, M. B. 1985. *Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique* (Μελετήματα 1). Αθήνα.
- Hammond, N. G. L. 1972. *A History of Macedonia*, τ. I: *Historical Geography and Prehistory*. Οξφόρδη.
- Hammond, N. G. L., Hatzopoulos, M. B., 1982. "The Via Egnatia in Western Macedonia. Part I: The Routes Through Lyncus and Eordaea in Western Macedonia", *AJAH* 7, 128-149.
- Hansen, M. H., Nielsen, T. H. 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Οξφόρδη.
- Harris, E. M. υπό έκδοση. «The Dedication of *phialai* by Metics and Citizens, or Applying Ockham's Razor to the Interpretation of Some Attic Inscriptions».
- Harris, E. M., Zanovello, S. 2023. «Manumission and Citizenship in Ancient Greece and Rome», στο J. Filonik, C. Plastow, R. Zelnick-Abramovitz (επιμ.), *Citi-*

- zanship in Antiquity: Civic Communities in the Ancient Mediterranean*. Λονδίνο – Νέα Υόρκη, 519-532.
- Hasluck, M. 1936. «The Archaeological History of Lake Ostrovo in West Macedonia», *The Geographical Journal* 88.5, 448-456.
- Hatzopoulos, M. B. 1994. Cultes et rites de passage en Macédoine (Μελετήματα 19). Αθήνα.
- Hatzopoulos, M. B. 2001. *L'organisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides : Problèmes anciens et documents nouveaux* (Μελετήματα 30). Αθήνα.
- Hatzopoulos, M. B., Loukopoulou, L. D. 1996. *Recherches sur les marches orientales des Teménides (Anthémonte-Kalindoia)* (Μελετήματα 11), τ. II. Αθήνα.
- Helly, B. 2009. «La Thessalie au 3e siècle av. J.-C.», *AETHSE* 2 (2006), 339-368.
- Huebner, S. R. 2013. «Adoption and Fosterage in the Ancient Eastern Mediterranean», στο J. Evans Grubbs, T. Parkin, R. Bell (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*. Οξφόρδη, 510-531.
- Iliadou, P. 1998. *Herakles in Makedonien* (Antiquitates 16). Αμβούργο.
- Kamen, D. 2023. *Greek Slavery* (Trends in Classics 4). Βερολίνο – Βοστώνη.
- Kravaritou, S. 2023. «Herakles and Herakles Kynagidas in Magnesia and Perrhaibia», *Τεκμήρια* 17, 101-172.
- MacKay, P. 1977. «The Route of the Via Egnatia Around Lake Ostrovo», *Αρχαία Μακεδονία* II (1973), 201-210.
- Mari, M. 2011. «Traditional Cults and Beliefs», στο R. J. Lane Fox (επιμ.), *Brill's Companion to Ancient Macedon: Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC - 300 AD*. Λέιντεν – Βοστώνη, 453-465.
- Meyer, E. M. 2010. *Metics and the Athenian Phialai-Inscriptions: A Study in Athenian Epigraphy and Law* (Historia Einzelschriften 208). Στουτγάρδη.
- Migeotte, L. 2014. *Les finances des cités grecques aux périodes classique et hellénistique* (Epigraphica 8). Παρίσι.
- Mulliez, D. 2006. «Maîtres et esclaves : les relations au sein de l'oikos», στο A. Bresson κ.ά. (επιμ.), *Parenté et société dans le monde grec*. Μπορντώ, 159-173.
- Panagoroulou, K. 2016. «Gold in Ptolemaic Egypt: Exchange Practices in Light of P.Cair.Zen. I 59021», *ZPE* 197, 179-190.
- Panev, A. 1993. «Гυδιάς, Δαβρείας, Διρβέας: Прилог кон проучувањето на антропологијата во античка Македонија», *ŽivaAnt* 43, 119-128.
- Papazoglou, F. 1988. *Les villes de Macédoine à l'époque romaine* (BCH Suppl. 16). Παρίσι.
- Robert, L. 1966. *Documents de l'Asie Mineure méridionale : Inscriptions, monnaies et géographie* (Hautes études du monde gréco-romain 2). Γενεύη – Παρίσι.
- Rousset, D. 2002. *Le territoire de Delphes et la terre d'Apollon* (BÉFAR 310). Παρίσι.
- Rousset, D. 2011. Βιβλιοκρισία του Fraser 2009, *BMCR* 2011.12.25.
- Scheuble-Reiter, S. 2012. «Drei Trierer Papyri zum ptolemäischen Militär», *ArchPF* 58, 246-268
- Schipani, B., Ferraioli, F. 2023. «Granting Citizenship to Women in Ancient Epirus», στο J. Filonik, C. Plastow, R. Zelnick-Abramovitz (επιμ.), *Citizenship*

- in Antiquity. Civic Communities in the Ancient Mediterranean.* Λονδίνο – Νέα Υόρκη, 519-532.
- Tataki, A. B. 1993. «From the Prosopography of Ancient Macedonia: The Metro-nymics», *Αρχαία Μακεδονία* V (1989), 1453-1471.
- Tziafalias, A., Darmezin, L. 2015-2016. «Dédicaces d'affranchis à Larissa (Thessa-lie)», *BCH* 139-140, 127-210.
- Velissaropoulos-Karakostas, J. 2011. *Droit grec d'Alexandre à Auguste, 323 av. J.-C. - 14 ap. J.-C. : personnes, biens, justice* (Μελετήματα 66), 2 τ. Αθήνα.
- Vlassopoulos, K. 2011. Βιβλιοκρισία της Meyer 2010, *BMCR* 2011.02.48.
- Youni, M. S. 2018. «Mixed Citizenship Marriages and the Status of Children in Roman Macedonia», στο L. Maksimović, M. Rici (επιμ.), *Τῆ προσφιλεστάτη καὶ πάντα ἀρίστη Μακεδονιαρχίση. Students and Colleagues for Professor Fanoula Papazoglou. International Conference, Belgrade, October 17-18, 2017* (Serbian Academy of Sciences and Arts. Scientific Conferences 173). Βελιγράδι, 243-266.
- Walser, A. V. 2004. «Θυγατροθεσία – Ein neues Zeugnis aus Kaunos für die Adop-tion von Frauen», *EA* 37, 101-106.
- Wace, A. J. B., Woodward, A. M. 1911-1912. «Inscriptions from Upper Macedonia», *ABSA* 18, 166-188.
- Zelnick-Abramovitz, R. 2005. *Not Wholly Free: The Concept of Manumission and the Sta-tus of Manumitted Slaves in the Ancient Greek World* (*Mnemosyne* Suppl. 266). Λέιντεν.
- Zelnick-Abramovitz, R. 2009. «Freed Slaves, Their Status and State Control in An-cient Greece», *European Review of History* 16, 303-318.
- Zelnick-Abramovitz, R. 2013. *Taxing Freedom in Thessalian Manumission Inscriptions* (*Mnemosyne* Suppl. 361). Λέιντεν – Βοστώνη.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΘΕΣΙΑ

Εικ. 1. Γενική θέση του οικισμού των Πετρών
(φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία με τους τρεις τομείς των ανασκαφών (φωτ. Π. Τοκμακίδης, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 3. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης με τα κτίρια A και B (φωτ. Π. Τοκμακίδης, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 4. Η θέση εύρεσης της ενεπίγραφης στήλης
(φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 5. Η κύρια όψη της ανεπίγραφης στήλης
(φωτ. Ν. Τσιόκας, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 6. Η οπίσθια όψη της ανεπίγραφης στήλης
(φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 7. Η δεξιά πλαϊνή όψη της ανεπίγραφης στήλης
(φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 8. Η αριστερή πλαϊνή όψη της ανεπίγραφης στήλης
(φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 9. Η άνω επιφάνεια της ανεπίγραφης στήλης
(φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 10. Η κάτω επιφάνεια της ενεπίγραφης στήλης (φωτ. Ε. Ναούμ, ©ΥΠΠΟ, ΕΦΑ Φλώρινας).

Εικ. 11. Χάρτης της βόρειας Εορδαίας με τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο (Π. Πασχίδης, Γ. Αθανασιάδης).